

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623—1636)

V. ECSEDY JUDIT

BETHLEN Gábor fejedelem már 1613-ban foglalkozott azzal a gondolattal, hogy fejedelmi székhelyén, Gyulafehérvárott akadémiát és nyomdát alapít. A könyvnyomtató műhelyt illető tervei azonban csak 1622-ben valósulhattak meg, amikor a nikolsburgi béke után hosszabb időre visszatért Erdélybe.¹

A gyulafehérvári nyomdával foglalkozók korábban szinte egyhangúan 1619-et vallották a nyomda alapítási évének, egy — példányból nem ismert — nyomtatvány alapján, amelynek azonban feltehetően csak az ajánlása származik Gyulafehérvárról. BETHLEN levelezése és a korabeli feljegyzések ugyanis megcáfolják az 1619. évi nyomdaalapítást. BETHLEN 1622. március 19-én rendelkezett a Kassán levő fejedelmi nyomda átköltöztetéséről — ez az a nyomda, amely ugyanaz év novemberében Gyulafehérvárra érkezett.² A nyomdász személyére ugyan nem találni adatot, de nincs okunk kételkedni, hogy még Nikolaus MÜLLER volt az a nyomdatómester, aki feleségével és a felszerelést szállító hatökrös szekerekkel 1622. november első napjaiban Gyulafehérvárra érkezett,³ bár neve Kassa után egyetlen nyomtatványon sem fordul elő. Mindjárt a fennmaradt első gyulafehérvári kiadvány impresszum nélkül jelent meg, bár az *országgyűlési törvénycikkelyek* esetében ez általános jelenség. Az artikulusok konklúziója 1623. június 6-ról (1)⁴ való, tehát ezután a dátum után kellett nyomtatni. Feltehetően ez az egyetlen 1623-ból származó kiadványa a nyomdának, ami bizony meglehetősen szerény kezdet, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy 1622. vége és 1623. első hónapjai a nyomda felállításával telhettek el.

Ezt követően minden évben megjelent legalább egy törvénycikkgyűjtemény, de — attól függően, hogy hány országgyűlést tartottak abban az évben — gyakran több is. 1622-ben még Kolozsvárott, a HELTAI-nyomdában készültek az artikulusok, de 1623-tól 1658-ig bezárólag, amíg a tatárok szét nem dúlták Gyulafehérvárt, minden erdélyi országgyűlés artikulusai — bárhol tartották is az országgyűlést — a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában jelentek meg, amint arra már FAZAKAS József is rámutatott.⁵

1. A nyomdaalapítás előzményeiről l.: Magyar Könyvszemle. 1975. 9—24. l.
2. L. 1. jegyzet.
3. HERPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I., Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* Bp.—Szeged 1965. 511. l.
4. A zárójelbe tett, kurzívval szedett számok a nyomtatványok időrendi jegyzékének sorszámaira utalnak.
5. FAZAKAS József, Magyar Könyvszemle. 201—203. l.

HEREPEI valószínűnek tartotta, hogy az 1622. őszén bejött, szerinte külföldi nyomdász még ugyancsak 1623-ban el is ment. Akolozsvári sáfárpolgárok számadás könyvében ugyanis feljegyzés maradt arról, hogy 1623. szeptember 10-én „az fejérvári tipográfus feleségét vitte el Tót Márton négy ökrön Hunyadig.” Onnan azután váltott szekérral Erdélyből kifelé menvén, valószínűleg eredeti hazájába vette útját, HEREPEI szerint. Ő még hozzáteszi, hogy feltételezhetően ura is rövidesen követte, portékáival és nyomdájával egyetemben.⁶

Valószínűbbnek látszik azonban, hogy a BETHLEN által Gyulafehérvárra küldött nyomdász (Nikolaus MÜLLER) 1623 nyarán meghalt, és ezért távozott felesége egyedül az országból. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy 1623. augusztus 5-én Kolozsvárról „András deákok, az könyvnyomatót viszi egy szegény ember 2 ökrös szekéren Tordáig”, hogy onnan továbbfuvarozzák Fehérvárra.⁷ Feltehetően a betegeskedő, vagy már meghalt fehérvári tipográfus helyébe, a nyomda folyamatos működése érdekében hívta őt el a fejedelem Kolozsvárról. De nem támasztják alá HEREPEI nézetét maguk a fehérvári kiadványok sem: ha ugyanis a mester — felszerelésével együtt — tényleg visszatért volna hazájába 1623 vége felé, akkor az 1623-ban kiadott és az 1624-től kezdve megjelent nyomtatványok tipográfiai anyagában ennek a változásnak mutatkoznia kellene. Vagyis teljesen más felszerelésnek kellene tükröződnie az 1624 utáni kiadványokon, mint az 1623. évi országgyűlési törvénycikelyeken. A helyzet azonban nem ez: 1623-tól 1629-ig szinte semmi változás nem tapasztalható a betű- és díszkészletben, és még a későbbi, nagyobbmértű felfrissítés után is megmaradt az induláskor használt, és Pozsonyt, Nagyszombatot, Kassát megjáró készletnek néhány betűtípusa és dísze.

Valószínű, hogy már 1623 elején, a májusi országgyűlést megelőzően hozzáfogott a nyomdász, talán még MÜLLER, az 1624-ben megjelent és KÁROLYI Zsuzsanna felett mondott gyászbeszédnek két kötetének (2 és 3) kinyomtatásához, hiszen a még 1622 nyarán elhalt fejedelemasszony emlékére írt két prédikációgyűjtemény kiadása sürgős lehetett a fejedelemnek. Valószínűleg ezzel párhuzamosan nyomtatták ki az 1623. évi artikulusokat, sőt talán az 1624. éveket (4) is. Bizonyos nyomdai sajátosságokból arra lehet következtetni, hogy előbb a latin nyelvű *Exequiarum coemonialum* (2) majd közbevetőleg az 1623. évi artikulusok, és ezt követően a *Halotti pompa* (3) került sajtó alá — amint erről később, a műhely munkamenetével kapcsolatban még szó lesz.

Míg az artikulusokban a nyomdásznak csak szerény lehetőségei voltak a hivatalos irat díszítésére, addig a két, tartalmilag összefüggő, de külön-külön nyomtatott halotti beszéd gyűjteményben alkalom nyílt a nyomda szinte teljes betű- és díszanyagának felvonultatására. A latin nyelvű kötet szövege végig különböző méretű kurzívvval szedett, és a nyomdász kiemelésként használja csak a megfelelő antikva sorozatokat, a magyar nyelvű beszédeket tartalmazó kötet szövege jórészt antikva és csak a kiemelések kurzívoik.

A magyar nyelvű rész egyik érdekessége tipográfiai szempontból, hogy felbukkan benne a nagyszombati érseki nyomda egyik fametszetes képsorozatának két, bibliai jelenetet ábrázoló tagja (XXVI. tábla V. VI. díz.) — ezúttal azonban nem a szöveg illusztrálására, csak díszítésére szolgál. (3)⁸

6. HEREPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár 1942. 11. l.

7. L. 6. jegyzet 9.

8. B2b.

E két kötet impresszumában VÁLASZUTI András és MESZLÉNI Márton nyomdászok neve szerepel. HERPEI feltételezte, hogy a két nyomdász két különböző helyen, Kolozsvárott, ill. Gyulafehérvárott működött, és az említett két munkát is két városban szedték. Ezt a véleményét a latin nyelvű szövegek többféle, méretben váltakozó kurzív szedésére alapozta, mintha azok egy részét Kolozsvárott szedték és nyomtatták volna.⁹ Ezt már az is megcáfolja, hogy egy lapon belül is váltakozik a kisebb (84 mm-es) és az ennél egy fokozattal nagyobb (100 mm-es) kurzív szöveg, amelynek két nyomdahelyen történt szedése nehezen képzelhető el. (2)¹⁰ De megcáfolja ezt a gyulafehérvári nyomda teljes anyagának összeállítása, ill. annak a korabeli kolozsvárral való összevetése is. A két kiadvány teljes egészében Gyulafehérvárott készült.

A fent említett VÁLASZUTI András ugyanebben az időben a kolozsvári HELTAI-féle nyomda faktora volt, és már korábban, 1623. augusztus 5-ét megelőzően — amikor mint *András deákot* említik — 1622. július 28-án is járt már BETHLEN parancsára Fehérvárott. Nyilván ő ugyanis az a mester, akiről ugyancsak a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyve azt jegyzi fel, hogy „Az becsületes tanács küldi Töleseres Tamás uramat az tipográfussal ő felségéhez. Attam Bíró Uram hagyásából úti költséget, honnan Fogarasig Fl. 5 d. 17 1/2”.¹¹ A kolozsvári faktornak, mint hozzáértő szakembernek, nyilván a Kassáról hamarosan megérkező nyomda elhelyezése körül lehetett tennivalója.

A kolozsvári nyomda 1622—1625 közötti faktorát a korabeli források és a kolozsvári nyomtatványok impresszuma hol mint VÁLASZUTI András, hol pedig mint SZILVÁSI András emlegetik. Már HERPEI is valószínűnek tartotta, hogy a kettő egy személy.¹² GULYÁS¹³ arra következtetett — éppen a halotti beszédek impresszumából — hogy VÁLASZUTI eredetileg gyulafehérvári nyomdász volt, és a két kötet nyomtatása közben távozott Kolozsvárra, a HELTAI-nyomda faktorának.

Míg tehát az 1623 májusi artikulusok nyomdásza felől némi bizonytalanságban vagyunk, hiszen az egyaránt lehetett még Nikolaus MÜLLER, vagy az ideiglenesen áthívott VÁLASZUTI (SZILVÁSI) András, addig az 1624-ben kiadott, KÁROLYI Zsuzsánna felett mondott halotti beszédeknek két nyomdászát is ismerjük. Kettőjük közül tehát az egyik a kolozsvári nyomda faktora volt, és 1623—1624-ben csak ideiglenesen tartózkodott Gyulafehérvárott, míg a másik, akinek neve most szerepelt először nyomtatványon — MESZLÉNI Márton — a fejedelmi nyomdát egyedül vezette 1627-ig bezárólag. (Neve ugyan még 1636-ban is előfordul a Leges Typographorum-ban, de impresszumban 1627 után már nem.)

A következő, 1625-ös évből három nyomtatványról tudunk: az 1625. május 1-i artikulusokról (5) egy limítációról, amelyet SZILÁGYI Sándor az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben közöl (6), amely azonban jelenleg nem hozzáférhető és az 1626. esztendőre szóló kalendáriumról és prognosztikonról (7), amely joggal sorolható az 1625. év kiadványai közé. Mindhárom nyomtatvány MESZLÉNI Márton impresszumával jelent meg. Az 1620-ban Nagyszombatban, MÜLLER által kiadott kalendárium óta ez az első — fennmaradt — kalendárium, amelyik szintén

9. HERPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I., Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* Bp.—Szeged 1965. 509. l.

10. C és D ív.

11. HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok.* Kolozsvár 1942. 9. l.

12. HERPEI János, Magyar Könyvszemle. 1963. 172. l.

13. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. II.* Bp. 1961. 156. l.

a Pozsonyból Nagyszombaton és Kassán át Gyulafehérvárra hozott nyomdai anyaggal készült. Naptárjelei jól felismerhetően ugyanazok, a kiadvány külseje azonban meg sem közelíti a nagyszombati és a korábbi, feltehetően Pozsonyban készült, ízléses kiállítású kalendáriumok színvonalát.¹⁴ Minthogy az 1626. évi gyulafehérvári kalendáriumot 84 mm-es betűtípussal szedték, a Pozsonyban és Nagyszombatban kiadottakat pedig 100 mm-essel, a nyomda viszont csak 100 mm-es sorozathoz tartozó naptárjelekkel rendelkezett, így ez az eltérő méret a szövegsorok és naptárjelek gyakori egyenetlenségét, elcsúszását okozta.

Az 1626-os évből mindössze két nyomtatványról van tudomásunk, mindkettő államigazgatással kapcsolatos kiadvány: időrendben első az 1626. május 24-i országgyűlési *artikulusok* (8), második pedig a *június 12-i limitáció* (9) amelynek korrektúratöredéke is az Országos Széchényi Könyvtár birtokában van.¹⁵ Mindkettőn szerepel MESZLÉNI Márton nyomdász neve. Feltételelesen ehhez az évhez — mint átlagévhez — sorolható MOLNÁR Gergelynek az a *Garmmatikája* (10), amelynek négy lapnyi próbalevonatát FRAKNÓI Vilmos mint egy közelebről meg nem határozott latin nyelvtan töredékét ismertette, és amelyről megjegyezte, hogy az 1630. évi gyulafehérvári országgyűlés végzéseinek korrektúralapjaival együtt találtatott. Nyomdai anyaga alapján az 1624–1630. évek közé lehet elhelyezni, de minthogy ez idő alatt a nyomdai felszerelésben csak néhány betűtípusnál tapasztalható változás, a töredék ennél pontosabb datálására nincs lehetőség. Jelenlegi ismereteink alapján valószínűleg ez volt a fejedelmi nyomda által kiadott első tankönyv.

1627-ből a fejedelmi nyomdának hat nyomtatványa ismeretes, közülük kettő még MESZLÉNI Márton impresszumával jelent meg: BORNEMISZA Ferenc: *Repotiis* (11) című műve és PÁLÓCZI HORVÁTH János: *Propempticon* (12)¹⁶ című munkája. Ez utóbbi létezéséről mindeddig nem tudott a szakirodalom: Doina NÄGLER, a szebeni Brukenthal Múzeum állományából közölte ezt az 1627-ből való gyulafehérvári nyomtatványt. Megjelentek továbbá az *április 4-i országgyűlési törvény-cikkei* (13) valamint az *április 30-i limitáció* (14), amelyet *október 24-én annak második kiadása* (15) is követt. A második kiadásnak, tehát az októberi limitációnak utánnyomása is ismert¹⁷ 1642-ből. BORNEMISZA és PÁLÓCZI HORVÁTH műve mellett még egy harmadik alkalmi kiadvány is megjelent abban az évben, ez MAK-

14. RMK I 442 és I 516.

15. Az OSZK-ban RMK I 555/c jelzeten található korrektúratöredék a limitáció utolsó lapjáról való: a „Conclusio” című bekezdést tartalmazza 5 példányban és a „FEIER-VARAT Nyomtatta Meszleni Marton Vrunck ö Felsőge Könyvnyomtatoja” impresszumot két példányban. Minthogy e limitáció egyetlen teljes, az utolsó lapot is tartalmazó példánya Marosvásárhelyen van, az erről készült, OSZK tulajdonában levő filmen pedig az impresszumot eltakarja a széles papírpecsét, ez a töredékek azonosítását megnehezítette. A meghatározást FAZAKAS József végezte el, akinek ezúton is köszönetet mondok, amiért volt szíves felhívni figyelmemet erre a töredékre.

16. NÄGLER, Doina: *Catalogul Transilvanicelor*. Vol. 1. (Sec. 16–17.) Sibiu, 1974, Muzeul Brukenthal. 218. sz.

17. *Magyar Könyvszemle*. 1895. 262. l. — SZTRIPSZKY I 1963/170. Ennek csonka példányai csak az 1627-es évszámot, vagyis a törvényes árszabás érvénybelépésének dátumát jelölik, és RÁKÓCZI György előszavával jelentek meg. Mivel mostanáig csak csonka példányokról volt tudomása a szakirodalomnak, datálása problematikus volt. FAZAKAS József figyelt fel arra, hogy a problematikus, csonka példányok valójában a fenti, 1642-es limitációból származnak. E csonka példányoknak ugyanis éppen utolsó, az 1642-es évszámot feltüntető levelük hiányzott.

SAI ŐSE Péter: *Disputáció (16)* című, BOD Péter és HORÁNYI alapján SZINNYEI által is leírt műve, amelyből azonban egyetlen példány sem ismeretes.

Változás a nyomda vezetésében csak 1628-ban történt, amikor a BÁTHORI Gábor emlékére kiadott temetési beszédek címlapján „*Jacobus E. Lignicensis*” neve tűnik fel (17). 1634-ig az ő neve szerepel minden Gyulafehérvárott kiadott, és a nyomdász nevét feltüntető kiadványon. Kétségtől fölébe helyezték a továbbra is itt-dolgozó MESZLÉNI Mártonnak, amint azt HERPEI is megállapította, arra azonban semmi bizonyíték sincs, hogy Jakob EFFMURDT 1628-as beköltözése már a második lett volna. HERPEI¹⁸ ugyanis feltételezte, hogy ő lett volna BETHLEN 1622-ben bejött, de csakhamar hazatért idegen nyomdász. Hogy EFFMURDT szakképzetesebb mester volt, mint MESZLÉNI, azt a kiadványok külseje és megszorodott számuk is mutatja. Azt is tudjuk róla, hogy egyben könyvkötőmester is volt, amint azt nem egy esetben — néha még az országgyűlési artikulusok impresszumában is — feltüntette.

1628-ból ALVINCI Páternek és CZEGLÉDI Jánosnak: *Az néhai felséges Báthori Gábor... című művét* már SZABÓ Károly sem látta, bibliográfiai leírása azonban fennmaradt. (17)¹⁹ Ez az első gyulafehérvári kiadvány, amelyen EFFMURDT neve mint könyvnyomtató szerepel. Az ugyanebben az évben kiadott *április 9-i artikulusokon (18)* nincs feltüntetve a nyomdász neve, de minden valószínűség szerint már ez is EFFMURDT munkája lehetett.

1628—1629-ben megszűnt a nyomtatványok száma, majd 1630-ban ugrászerűen megnőtt — ez az átmeneti visszaesés nyilván az új nyomdász munkába lépésével, esetleg a nyomda átszervezésével magyarázható. 1629-ből csak az *április 8-i artikulusok I. kiadását (19)* ismerjük, ennek második kiadása ugyanis nem tekinthető 1629-es kiadványnak.²⁰

Az 1629-es esztendővel a nyomda működésének egy kisebb szakasza lezárult, ezért szükségesnek látszik vázolni az 1623—1629 közötti évekre jellemző állapotot. A Gyulafehérvárott tevékenykedő fejedelmi nyomda indulásától 1629-ig az 1609 évi²¹ pozsonyi kezdettől változatlan betű- és nyomdai díszkészlettel dolgozott. Ez a felszerelés az alábbiakból állt:

1. Betűkészlet — 14 típus, ebből négy kurzív, kilenc antikva, és egy görög;
2. Iniciálék — négy sorozat: 44×44 mm-es, 18×19 mm-es, 25×25 mm-es, és 31×31 mm-es;
3. Cifrák — 18 féle elem;
4. Záródíszek és illusztrációk — kilenc darab.

A megítélésünk szerint 1609 óta felújítás nélkül használt nyomdai felszerelés, de elsősorban a betűanyag alaposan elhasználódott és elkopott a gyakori költöztetés, ill. a sűrű használat következtében. A készlet 1609-ben Pozsonyban, a nyomtatványok tanúsága szerint teljesen új volt, de már 1616-ban jól észrevehetően kopottabbak a betűk, ráadásul rendszeresen elfördülnek rongált, letört

18. HERPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I.: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* Bp.—Szeged 1965. 514. l.

19. L. SZABÓ Károly megjegyzését RMK I 569-hez.

20. L. bővebben az 1630-as kiadványok között.

21. A pozsonyi „Müller-féle” nyomda időhatárait az időközben előkerült nyomtatványok miatt a korábbi (vö.: 1. jegyzet) 1610—1616 helyett 1609—1617-re kellett kiterjeszteni. (RMK I 417 és RMK I 461 OSZK „A” variáns).

alsó szárú *j* betűk a magyar nyelvű nyomtatványokban.²² A betűk körvonala sem olyan éles, mint kezdetben volt, és ugyanez áll a későbbi, nagyszombati nyomtatványokra is. Ez a leromlás ekkor még csak a 100 mm-es antikva szövegtípusnál figyelhető meg, Gyulafehérvárott azonban ez már két másik antikva sorozatra (84 mm-es és 119 mm-es) is vonatkozik. A leggyakrabban használt 100 mm-es szövegtípus tehát hét évi intenzív használat (1609–1616) után észrevehetően elkopott.

Gyulafehérvárott már 1624-től kezdődően bizonyos hiányosságok kezdtek mutatkozni a betűanyagban, aminek oka az volt, hogy egyes betűk nyilván az elhasználódás miatt szükségessé vált selejtezés következtében nem voltak többé kellő számban képviselve a betűkészletben. E hiányok is először a leggyakrabban használt 100 mm-es antikva szövegbetűben mutatkoztak.

Az 1609-től kezdve használt betűkészlet nagyságáról sajnos nem állnak rendelkezésre adatok. Gyulafehérvárott a nyomdásznak egy szövegtípusból kb. egy ív kiszedéséhez volt elegendő betűje. Erre mutat, hogy a *Halotti pompában* az antikva szövegben²³ ívenként ismétlődik az egyetlen, deformált *j* betű (3)²⁴ Egy sajtónál többre így nem is volt szüksége a nyomdásznak. Philip GASKELL²⁵ számítása szerint egy átlag szövegtípusból 50 kg betű kellett a kézisajtó korában egy negyedrért könyv egy ívének kiszedéséhez. Ez a *Halotti pompánál* ívente kb. 12 500 (3).²⁶ Ennyi betűre egy nyomdásznak feltétlenül szüksége volt ahhoz, hogy ne kelljen esetleg az ív egyik lapjának kinyomtatása után a szedést azonnal visszaosztani.

A gyulafehérvári nyomtatványokon már 1624-től kezdve szembeszökő a *g* betű hiánya, illetve annak kurzívval való pótlása. Ez a jelenség legelőbb a 100 mm-es antikva típusnál figyelhető meg, de fokozatosan a többi, antikva sorozatban is tapasztalható: 1624-től a 119 mm-esnél, 1627-től a 84 mm-esnél, 1629-től a 132 mm-esnél. Ez az antikva szövegek szedésében mutatkozó sajátosság a fehérvári nyomda 1624–1630-ig terjedő szakaszára jellemző, később ugyanis a pótlást idegen, nem az illető betűtípushoz tartozó antikva betűkkel oldották meg. Ez a nyomtatásbeli jellegzetesség jól felismerhetővé teszi az ebben az időszakban készült, magyar nyelvű, gyulafehérvári nyomtatványokat. Ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a nyomdának nem voltak matricái, ha ugyanis lettek volna, akkor minden nehézség nélkül utánaönthették volna azokat a betűket, amelyek elkoptak, vagy amelyekből hiányok mutatkoztak.

Érdekes, hogy sem az 1624-ben megjelent latin nyelvű halotti beszéd gyűjteményben (ahol pedig egy magyar prédikáció is előfordul) (2)²⁷ sem az 1623. évi artikulusokban a *g* betűknek ez a magyar nyelvű halotti beszédgyűjteménytől kezdve krónikussá váló hiánya még nem tapasztalható. Ebből a nyomtatás sorrendjére és munkamenetére nézve az alábbi következtetés vonható le: a nyomdász először a latin nyelvű prédikációgyűjteményt kezdte el nyomtatni, utána az 1623. évi artikulusokat, majd, ezzel egyidőben, vagy közvetlenül utána a magyar nyelvű

22. RMK I 468 F3b stb.

23. A továbbiakban a 2:100A antikva szövegtípusról lesz szó. A számításokat ezzel a típussal végeztem.

24. A, B, C, D, E, F ív.

25. GASKELL, Philip: *A new introduction to bibliography*. Oxford 1972. 53. l.

26. P4b.

27. G ív.

részt. A latin részben ugyanis még a teljesen antikvával szedett G ívben elegendő *g* betű volt, és nincs összekeveredve az antikva és kurzív *g* (361 db antikva *g* fordult elő, tehát — feltételezve, hogy a nyomdász egyszerre nyomta az ívet — legalább ennyinek kellett lennie Gyulafehérvárott induláskor.) Utána elkezdte kiszedni és nyomtatni az artikulusokat, amelyben még ugyancsak megvan a kellő mennyiségű *g* betű. Feltehetően azt még nem szedte széjjel és nem osztotta vissza, amikor hozzákezdett a magyar rész A ívének szedéséhez. Az A ív első négy lapjához még elég volt az antikva *g* (159 db), de az A3a lap alján már kurzív *g* betű, utána újból feltöltődött a készlet antikva *g*-vel valamilyen forrásból, méghozzá 67 db antikva *g*-vel, amit fel is használt a nyomdász azonnal, abból az A3b lap aláírására és az A4a majdnem teljes lapra futotta, de ott már az utolsó sorokban és az A4b lapon újra elfogyott és azt ismét kurzív *g*-vel kellett pótolni.

A felszabadult 67 db antikva magyarázata lehet, hogy az artikulusok valamelyik lapjának szedését nyomtatás után gyorsan visszaosztották. (Hasonló ütemben fogyott el, ill. töltődött fel újra az antikva *l* betű is, ennek oka azonban téves szedés, ill. visszaosztás lehetett — az antikva *l* betűk kurzívval való pótlása ugyanis nem volt szándékos. A *g* betűvel ellentétben itt véletlen keveredésről lehet szó, amit az is mutat, hogy míg a kurzív *g*-ket a nyomdász továbbra is felhasználta az antikvak pótlására, addig a kurzív *l* betűket később a megfelelő helyre visszaosztották.)

Tehát a latin nyelvű *Exequiarum coereimonialum* és az 1623. évi artikulusok mindenképpen a Gyulafehérvárott működő nyomda első két terméke. A magyar nyelvű *Halotti pompa* szedése közben ugyanis az antikva és kurzív *g* betűk — a 100 mm-es fokozatban — annyira összekeveredtek, hogy azt a B ívtől kezdve már szét sem választották. A *g* betűkhöz hasonló módon került be az antikva készletbe néhány *z* betű; az *l* betűnél véletlen elosztásról lehetett szó, az ugyancsak jellemző *j* és *z* betű hiánya és kurzívval való pótlása nem állandó, ezeket a hiányokat ugyanis szükség esetén más betűkkel és betűkombinációkkal is meg lehetett oldani. Hogy a nyomda csak kényszerűségből használta a kurzív betűket antikva szövegben, azt különösen a 119 és a 134 mm-es fokozatú antikvaszöveg *g* betűinél lehet megfigyelni, a kurzív pótlások ugyanis általában az ív végén tapasztalhatók (27,4).²⁸

Az egyes, magyar szövegben gyakran használt betűk (*g*, *z*) hiányára magyarázatul szolgálna, ha feltételezhetnénk, hogy a pozsonyi induló készletet nem magyar, hanem latin szöveghez szabott öntőcédula alapján készítették vagy vásárolták. A kétféle öntőcédulát összevetve ugyanis feltűnő, hogy a magyar szöveg szedéséhez ötször annyi *g* betű szükséges, mint a latinhoz. Hasonló a helyzet a *z*-nél is. Ellene szól azonban, hogy a betűkészletben szépen metszett, szabályos — tehát nem utólag készített — *o* és *u* betűk, és kellő mennyiségű *k* betű van (ami a latin szöveghez alig kellett).²⁹ Ugyancsak nem kell a latin szöveghez *y*, pedig ebben sem

28. 4A ill. 3A típus.

29. Összevetve a magyar és latin öntőcédulát, az alábbi arányok állapíthatók meg az említett betűknél:

<i>g</i>	— magyar	1250 db	latin	250 db
<i>k</i>	— magyar	1200 db	latin	50 db
<i>y</i>	— magyar	900 db	latin	50 db
<i>z</i>	— magyar	1000 db	latin	50 db

Bár a betűmennyiségek a szóban forgó 2:100A típusnál (= kb. 12 pontos) kisebb antikvára vonatkoznak (10 pontosra), az arányok jól látszanak. A latin és magyar

mutatkozott hiány nyomdánk esetében. Sőt, kezdetben, de még 1613-ban PÁZMÁNY hatalmas folio méretű *Kalauzán*ak nyomtatásakor és Nagyszombatban a magyar nyelvű kalendárium szedésekor sem mutatkoztak hiányok a *g* betűben. Valószínűbb, hogy bár az induló készlet vásárlásakor magyar és latin szöveget egyaránt szem előtt tartottak, bizonyos aránytalanságok mégis előfordultak, amit azután a gyors elhasználódás csak fokozott.

Időben kissé előregorva, meg kell jegyezni, hogy a *g* betűknek ez a krónikus hiánya egészen 1632-ig tartott. 1631-től azonban az antikva típusoknál abbahagyták a kurzívval való pótlás gyakorlatát, és helyette többféle, eredetüket nézve ismeretlen, méretben nagyjából megegyező antikva *g*-vel pótolták a hiányokat. Ennek oka az, hogy 1632-ben néhány terjedelmesebb, kurzívval szedett magyar nyelvű nyomtatvány (33, 36) esetében a két kisebb fokozatú kurzív szövegtípusban már nincs elegendő *g*, helyette egy idegen, egyetlen sorozatba sem illő kurzív *g* betűt használnak, sőt, néha a méretben megfelelő antikvát. Betűöntésre tehát még 1632-ben sem volt berendezkedve a nyomda.

EFFMURDT megjelenése után rövidesen bővült a nyomda díszítő anyaga is, mert míg 1629-ig a kiadványok külseje semmi eltérést sem mutat a korábbi, akár pozsonyi, nagyszombati vagy kassai állományhoz képest, 1630-tól kezdve új fejlecek, záródíszek, betűk jelentek meg. Megélénkült a nyomda élete, amint azt a nyomdász Krakóban tett sűrű látogatásai bizonyítják. Számos fejegyzés tanúsítja, hogy a nyomdai munkához szükséges anyagokat és felszereléseket jórészt Lengyelországból, mégpedig Krakóból hozták.³⁰ EFFMURDT — amint azt neve alapján GULYÁS³¹ is valószínűnek tartotta — a sziléziai Liegnitz-ből (ma Legnica) származhatott. Korábbi munkásságáról mindössze annyi állapítható meg, hogy 1621-ben Krakóban dolgozott,³² bár valószínűleg nem önálló nyomdavezetőként, talán inkább mint könyvkötő.

Miután 1628-ban átvette a műhely vezetését, nyilván hiányosnak találta annak felszerelését. Valóban, BETHLENNEK a gyulafehérvári akadémiával és a szervesen hozzátartozó könyvkiadással kapcsolatos nagyszabású terveit nem is elégíthette ki ez az 1609 óta változatlanul használt, fel nem frissített, de annál többet költöztetett és megkopott tipográfia. A kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvében találni az alábbi, 1629. szeptember 28-i bejegyzést. „...érkezik Lengyelországból meg Rózsás István uram az könyvnyomtatóval együtt, hoztak Urunk számára az tipográfiájához való szerszámokat.”³³ Valószínűleg ebből a vásárlásból származik az 1630-ban megjelenő új díszítőanyag, de HERPEI szerint a „szedő és nyomtatóműhelyt ekkor feltételezhetőleg betűmetsző és öntő-felszereléssel és szerszámokkal is gazdagította.”³⁴

öntőcédulát THALWIESER Antal hagyatéka alapján NAGY Zoltán, az Iparművészeti Főiskola Typografikai Tanszékének docense állította össze. Ezúton is köszönetet mondok HAIMAN György professzor úrnak, amiért az összeállítást rendelkezésemre bocsátotta.

30. „... Az tíz bála nyomtatnivaló papirosért is, ha ott nem talál, Krakóba is be köll menni.” (1633. augusztus 17.) OL E 190 Arch. Fam. Rákóczi 4. cs. Vegyesek 1633. 43. sz.

31. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. II.* Bp. 1961. 156. l.

32. *Encyklopedia wiedzy a książce.* Wrocław — Warszawa — Kraków, 1971. 2455. l.

33. HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok.* Kolozsvár 1942. 12. l.

34. Uo. 13.

Bár BETHLEN 1629 őszén meghalt, a fejedelmi nyomdának gondját viselte az özvegy fejedelemasszony, BRANDENBURGI Katalin is. Alig érkezett meg a még BETHLEN által Erdélybe hívott három vendégprofesszor — Johann Heinrich ALSTED, Johann Heinrich BISTERFELD és Ludovicus Philippus PISCATOR — máris hozzáfogtak iskolafejlesztési tervüket kidolgozásához, amelyben a nyomda is fontos szerepet kapott. Az okmány 1630. február 10-én kelt, és 9. pontja kimondja, hogy a nyomtatóműhelyt úgy kell fejleszteni, hogy a mestere gondoskodhassék szedőről és nyomtatóról. Szerezni kell az erdélyi szász városokból görög és holmi zsidó betűket is; mert iskolai könyveket kell nyomtatni: heidelbergi kátét, latin és görög nyelvtanokat, retorikát, logikát stb. Egy másik, ugyanekkor kiadott okmánynak, az erdélyi főiskola törvényeinek 12. pontja ugyancsak a nyomdával foglalkozik. Ebből megtudni, hogy felettese az iskolai tanács, amelynek engedélye nélkül semmit ki nem nyomtathat.³⁵ Ami az akadémia és a nyomda fenti kapcsolatát illeti, valószínűleg német mintát vettek alapul. Ugyancsak az erdélyi főiskolai törvényekből ismeretes, hogy ezeket ALSTED-nek szándékában állt kinyomtatni. Hogy erre azután sor került-e, vagy sem, nem tudjuk, semmi nyoma nem maradt. Sajnos, a nyomtatóműhely munkamenetét és személyzetét illetően a törvény meglehetősen általános fogalmaz: nem tudjuk meg belőle, hogy hány emberrel dolgozott, vagy hogy e személyek név szerint kik voltak. A nyomdavezető — faktor — mindenesetre a sziléziai származású könyvnyomtató és kompaktor, EFFMURDT Jakab lehetett, szedője pedig MESZLÉNI Márton, a gyulafehérvári műhely korábbi faktora. 1630-ból tudomásunk van arról, hogy egy *Bálint deák* nevű könyvnyomtató is dolgozott Fehérvárott: 1630. április 11-én jegyezték fel a kolozsvári sáfárpolgárok, hogy „...érkezik Asszonyunk őfelsége tipográfusa, Bálint Deák Váradrul”³⁶ *Bálint deák* nem lehetett korábban váradi nyomdász, ezt a lehetőséget HERPEI is meggyőzően kizárta, hiszen ebben az időben nem működött nyomda Váradon. A nyomdász valószínűleg átutazott Váradon. Mint hogy a feljegyzés a fejedelemasszony nyomdászáról beszél, annak a fehérvári nyomdaszemélyzethez kellett tartoznia. A fehérvári nyomdával kapcsolatban nem találkozunk nevével. Személyével kapcsolatban is csak találgatni lehet: talán ő az a KUCZYNY Bálint deák, aki 1632-ben s később is olyan sűrűn fordult meg Krakkóban különböző, nemegyszer a nyomda számára beszerzendő anyagok ügyében.³⁷

A nyomda betűkészletében 1630-ban egy eddig nem használt körzet (Cc), egy iniciálé (e) és három betűtípus jelenik meg: egy kiemelő típus (18A), egy 79 mm-es szövegtípus (14A) és egy görög szövegtípus (15G). Ami a három újonnan feltűnő betűsorozatot és az új iniciálásorozat tagját illeti, azok csak a gyulafehérvári nyomda kiadványai szempontjából nevezhetők újnak, valójában nem újonnan öntött, hanem meglehetősen kopott, erősen használt, egyenetlen típusok. Ugyancsak kopott és repedezett az iniciálé is (XXIV. tábla „e” iniciálé).

1630-ban ismereteink szerint tíz nyomtatvány jelent meg Gyulafehérvárott. Ezek — egy kivételével — mind EFFMURDT Jakab impresszumával jelentek meg, a magyar nyelvűeken általában az alábbi módon: „Nyomtatta Lignicei Effmurdtt Iacob ō Felsége Könyvnyomtatoia”. Megjegyzendő, hogy 1631-től kezdve viszont

35. VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 110. l.

36. HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár 1942. 14. l.

37. Lengyelországból hazatérve írja KUCZYNY Bálint I. RÁKÓCZI Györgynek: „Com-pactornak való papirost vettem bálát 15.” (1632. május 31.) OL E 190 Arch. Fam. Rákóczi 3. cs. 1632. 16. sz.

következetesen hozzászói: „Urunk Könyvniomtato és Compactora”. Az 1630-ban megjelent tíz mű közül háromból jelenleg nem található példány: ALSTED: *Disputatio*-ja (21) még megvolt SZABÓ Károly idejében Sárospatakon (a második világháború alatt veszett el), BISTERFELD: *Disputatio*-ja (22) pedig a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. FROSCHE: *Der CI Psalm* (24) című, református prédikációkat tartalmazó kötete egyetlen példányban volt ismert SZABÓ Károly idejében, ma azonban a nagyszebeni evangélikus egyházkerület könyvtárának példánya nincs meg. Ennek érdekessége, hogy ez a BRANDENBURGI Katalin fejedelemasszonynak ajánlott mű a jelenleg tárgyalt korszak egyetlen német nyelvű kiadványa. A legutóbbi időnkig nem volt ismeretes egyetlen példány sem MACONIUS két, *Majuma* (25) és *Cunis* (26) című művéből sem, bár az előbbi külső leírása meglehetősen részletesen rendelkezésünkre állt. A D. NÄGLER által összeállított katalógusban, amely a szebeni Brukenthal Múzeum tulajdonában levő 16–17. századi műveket közli, mindkettő szerepel.³⁸

A példányból is ismert és megvizsgált művek közül az egyik, az *Epicedia dicta* (23) című alkalmi költemény címlapján BETHLEN Gábor és Magyarország egyesített címerével, (XXVII. tábla XVIII. dísz.) a másik DENGELGI Péter vallási vitairata *Rövid anatomia* (28) címen jelent meg. A nyolcadrét alakú könyvecske érdekessége nyomdai szempontból, hogy két olyan betűtípust és egy olyan iniciálét tartalmaz, amelyek sem előbb, sem később nem bukkannak fel egyetlen gyulafehérvári nyomtatványon sem: a fent már említett 14:79A szövegtípus egyedül a könyv első ívében szerepel, a 15G görög szövegbetű pedig a 2:100A magyar nyelvű szövegben. (Hogy az ugyancsak ebben a kötetben feltűnt 79 mm-es, rossz állapotban levő antikva típus továbbra is megvolt a nyomda készletében, azt az bizonyítja, hogy 1631–1632 között a 84 mm-es antikva típusban és ugyanennek kurzív megfelelőjében is ezt a 79 mm-es sorozathoz tartozó *g* betűt használták pótlásként.)

Az 1630-as év mozgalmas esztendő Erdélyben. 1629 végén meghalt BETHLEN Gábor, utódja BRANDENBURGI Katalin lett, de még 1630 végén új fejedelem került a fejedelmi székbe, I. RÁKÓCZI György személyében. Mindez több országgyűlés összehívását, illetve az országgyűlési törvények többszöri kiadását tette szükségessé. Közülük az első az 1630. január 25-i *artikulus* (20), amely BRANDENBURGI Katalint iktatta be. Ugyanezen az országgyűlésen megsemmisítik a HALLER György és SZOMBATHELYI Márton elleni hűtlenségi pert: „...mi is kegyelmes asszonyunk Felséged kegyelmes tetszéséből végeztük egész országul, hogy az elmúlt esztendőbeli articulusunk in ea parte cassáltassék s invalidáltassék”. SZILÁGYI Sándor hozzáfűzi, hogy ez „tényleg megtörtént, sőt ezen artikulusok újra kinyomattak — melyből Haller notája kihagyatott.” Itt az 1629. április 8-i *országgyűlés artikulusainak második kiadásáról* (27) van szó. Az eredeti kiadás (19) tartalmazta ugyanis a HALLER és SZOMBATHELYI ellen indított hűtlenségi pert, ennek újrakiadása pedig — amely csak annyiban különbözik az előbbtől, hogy eggyel kevesebb artikulusot tartalmaz — 1630-ból származik, méghozzá a *január 25-i országgyűlést* követő időből. (20)

Visszatérve a BRANDENBURGI Katalint beiktató 1630. január 25-i artikulusokra, megjegyzendő, hogy ebből az Országos Széchényi Könyvtárnak három példánya van, közülük kettő teljes, egyik pedig töredék, korrektúrajelekkel.

38. E két utóbbi megvizsgálására még nem volt lehetőség.

Érdekes, hogy a két teljes példánynak csak A1b lapján az utolsó bekezdésben mutatkozik néhány eltérés, ott sem a tartalomban, hanem a betűk szedésében, és a különböző szótávolságokban. E változtatások nem szándékosak, inkább úgy látszik, mintha a szedésnek ez a része nyomtatás közben szétesett volna, így ez a részbeni újraszedés nem is tekinthető variánsnak. Ugyanakkor a korrektúratörédék tördelése eltér a két teljes példányétól.³⁹ FRAKNÓI⁴⁰ még három, egymástól eltérő korrektúratörédéket említett az 1630. január 25-i artikulusokkal kapcsolatban, ezek lelőhelyét azonban nem közölte.

Ugyancsak BRANDENBURGI Katalin uralkodása alatt jelentek meg a módosításokat tartalmazó, jóval rövidebb terjedelmű, *július 17-i artikulusok*. (29)

Bár impresszumában 1630-at találni, mégis valójában 1631-ben nyomtatták az *1630. december 20-i artikulusokat* (30) minthogy megerősítésük december 29-ről való. Ez — az *1631. június 5-i országgyűlési törvénycikk*ekhez (31) hasonlóan már I. RÁKÓCZI György törvényeit tartalmazza. Mindkettőn fel van tüntetve EFFMURDT neve.

Egy 1631. szeptember 5-i adat újra EFFMURDT lengyelországi útjáról szól: „Kolozsvárra érkezett az fejevári könyvnyomtató Jakab, Lengyelországban akarván menni. . .” majd ugyanott, október 9-én: „Kolozsvárra érkezvén Krakkóból Urunk ő Nagysága könyvnyomtatója Effurti Jakab egy hordó könyvet hozván, Enyeden át megyen Fehérvárra.”⁴¹

A fehérvári nyomda papírszükségletét úgy látszik főleg Krakkóból szerezték be, erre utaló adatok 1632-től folyamatosan felbukkannak.⁴²

1632-ből öt nyomtatvány ismeretes, mind az ötön megtalálni a nyomdász nevét. E nyomtatványok egyike a *május 1-i artikulusok*. (32) A *Practica aritmetica*, az az *szám vető tábla*, amely ALSTED előszavával jelent meg, ma már csak egyetlen, csonka példányban maradt fenn. Ennek ép, a nyomdász nevét és évszámot is feltüntető példányát már SZABÓ Károly sem látta, hanem KEMÉNY Józseftől vette át leírását. (33)⁴³ A másik három kiadvány tartalmát tekintve a hitvitázó irodalom körébe tartozik: SZYKSZAY HELOPOEUS Bálint: *Az mi keresztyéni*. . . (34) című munkája, valamint SIBOLTI Demeter: *Lelki hartz* és VIDOS Lénárd: *Halandó embernek kisirtetiről* (35) — e két utóbbi egy kötetben, folyamatos ívszámozással jelent meg, és ugyanebben az évben adták ki TOLNAI Istvánnak: *Az witebergai*. . . (36) című munkáját. Az utóbbi két kiadványban ismét bővült a nyomda díszjeinek és cífráinak száma: újonnan jelenik meg a Dd, Ee, Ff, Gg, Qq, Rr, Ss, Tt körzet és a XIX. dísz, (XXVI. tábla XIX. dísz) és újra feltűnik — Pozsony óta először — a XIII. záródísz (XXVIII. tábla XIII. dísz).

Az 1633. esztendőből csak artikulusok maradtak fenn, mégpedig az *április 24-i országgyűlés artikulusai* (37) és annak *kiegészítései* (38) valamint az *augusztus 21-i országgyűlési törvénycikk*ek (39). A betűkészlet 1632—1633-ban a 6A kiemelő típus kurrens betűivel gyarapodott.⁴⁴

39. OSZK-ban: RMK I 592/a 1. és 2. példány tehát nem tekinthető variánsnak, míg a törödékes 3. példány korábbi állapotot tükröző korrektúra.

40. *Magyar Könyvszemle*. 1895. 258. l.

41. HERPEPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár, 1942. 14. l.

42. L. 30. és 37. jegyzetet és [SZILÁGYI] [Sándor]: *Okiratok I. Rákóczi György uralkodása történetéhez* (1632). 1. közlemény = *Történelmi Tár*. 1899. 425. l.

43. L. SZABÓ Károly megjegyzését RMK I 613-hoz.

44. Az 1636-ban kiadott, de 1632—1633-ban nyomtatni kezdett *Öreg Graduálnak első*, 1633-ra már elkészült részében már megtalálhatók ezek.

Ugyanebben az esztendőben tervbe vette a fejedelem az erdélyi országgyűlési artikulusok gyűjteményes kiadását, amint az DEBRECZENI Tamás, sárospataki intéző RÁKÓCZI Györgynek írt válaszából kitűnik: „Kegyelmes Uram, az elmúlt napokban Nagyságod kegyelmesen parancsolta vala, ha mi az erdélyi artikulusokból nálam volna, mellyek ott benn laktamban jutottak volna kezembe, beküldéném, mivel Nagyságod össze akarván mind kerestetni, kinyomtatná, az mi azért én nálam volt, kihez ládámban ugyan sok kereséssel jutottam, az Nagyságod kegyelmes parancsolatja szerint im beküldöm, igen dicséretes dolog és hasznos gondviselés leszen ezeket is öszve kerestetvén egy kvantitásban kinyomtatni és így kibocsátani. Sárospatak 1633. június 7.” A borítékon rajta RÁKÓCZI György megjegyzése: „Az erdélyi artikulusokat, kik nála voltak, beküldte.”⁴⁵ Nincs azonban semmi nyoma, hogy az artikulusoknak ez a gyűjteményes kiadása valóban megjelent volna.

Az 1634-es esztendő fordulópontot jelentett a fejedelmi nyomda életében. Ekkor jelennek meg utoljára EFFMURDT Jakab nevét feltüntető kiadványok, 1635-től az impresszum kivétel nélkül: „Typis Celsissimi Principi”. Nyomdásznev ezután legközelebb 1644-ben⁴⁶ fordul elő impresszumban. A nyomtatóműhely felszerelésében 1630-ban bekövetkezett kisebb változást a tipográfiai anyag további, fokozatos bővítése követte: szinte minden évben találni valami újdonságot a könyvek kiállításában. A gyakori használattól elkopott, hiányossá vált, és idegen betűkkel kiegészített három antikva és három kurzív szövegtípust 1634–1635-ben teljesen új sorozatok váltották fel — természetesen, a használhatóság érdekében — nagyjából azonos méretben. 1634-ben a megjelenő új szövegtípusok: 19:98A — a régi 2:100A helyett; a 31:86K — a régi 9:84K helyett; a 21:86A — a régi 1:84A helyett; a legkisebb fokozatú 20:60A szövegtípus, amelyhez hasonló méretű eddig nem volt, a kiemelő 22A típus és a két görög típus (24:86G és a kiemelő 33G). Érdekes, hogy a régi 1:84A szövegtípusról a váltás a 21:86A-ra éppen ALSTED görög nyelvkönyvének (41) D—E ívénél történt. Az A—D-ig terjedő íveket még a valamivel nagyobb betűtestű, bár kisebb sortávolságú 1A-val nyomtatták, az E ívtől kezdve ennek szerepét átveszi a 21A típus. Éppen e váltás alapján állapítható meg az 1634-es esztendő kiadványainak sorrendje: a tankönyvek, ill. a katekizmus közül először a görög nyelvkönyvet nyomtatták, minthogy itt még a régi szövegtípus is előfordul, a többiben pedig csak az új, tehát azokat ezt követően nyomtatták. A görög nyelvkönyvet — amelyben két új körzet Oo és Pp is megjelenik — a katekizmus követte, amint azt három újabb körzet első megjelenése (Hh, Ii, Kk) és a legkisebb szövegtípus feltűnése (20:60A) bizonyítja.

1634-ben jelent meg először a nyomda — levéltári adatokkal is bizonyítottan 1633-ban készült⁴⁷ — görög szövegtípusa (ugyanekkor készült a tudomásunk szerint először 1635-ben felhasznált héber típus is). Ezért tévesen állította TAKÁCS Béla a sárospataki nyomdával foglalkozva, hogy Sárospatakon kívül csak TÓTFALUSI KIS Miklós kolozsvári műhelyében volt görög és héber betűkészület a 17. század folyamán.⁴⁸ Sőt, a sárospataki nyomdaalapítást jóval megelőzve nyomtattak Gyulafehérvárott héber és görög nyelvkönyveket, szép, tisztametszésű ciceró-

45. OL E 190 Arch. Fam. Rákóczi 4. cs. 1633. 38. sz. (1633. június 7.)

46. RMK II 643.

47. DÁN Róbert, *Magyar Könyvszemle*. 1966: 345–6. l.

48. TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája. A sárospataki nyomda története*. I. Sárospatak, 1958. 20. l.

méretű héber és — a kor ízlésének megfelelő — GRANJON és GARAMOND által meghonosított, a kor színvonalán álló formájú görög betűkkel. A héber és görög betűkkel rendelkező 17. századi nyomdák között GULYÁS Pál sem említette a gyulafehérvári műhelyt.⁴⁹ A gyulafehérvári nyomdában szövegek szedésére használt görög betűtípus a fennmaradt kiadványok szerint legalább 237 különféle jelből, ékezetes betűből, ligatúrából és abbreviatúrából állt (szemben az általában 130—150 betűt és jelet tartalmazó kurzív vagy antikva betűsorokkal). A szedést rendkívül megnehezítette az ékezetes betűk és ligatúrák sokfélesége — amellyel a korabeli betűmetszők a görög kézírást igyekeztek utánozni.

A rendszeres tankönyvkiadás 1634-től indult meg Gyulafehérvárott. Ebben az évben ALSTED-nek egy latin (43) és az említett görög (41) alapfokú tankönyve jelent meg, mindkettő később több kiadást is megért. ALSTED: *Catechismus* (42)-a ugyancsak ebből az évből való. Ennek is, mint a tankönyveknek, már a címlapján olvasható, hogy a gyulafehérvári iskola használatára szánták. A *Rudimenta linguae latinae* (43) címlapján nem tünteti fel a nyomtatás évét, de az előszóban az 1634-es dátum olvasható, és a kis kötet tipográfiai anyaga is ezt az évszámot teszi valószínűvé. Csak töredékét ismerjük az 1635. esztendőre szóló kalendáriumnak (44) — naptár része teljesen hiányzik, csak a Judicum Astromantium maradt fenn töredékesen, és a mű címlapja is csonka. A csonka címlap impresszumának beosztásából úgy látszik, hogy a nyomdász, EFFMURDT nevét is feltüntette. Fennmaradtak ebből az évből a május 12-i országgyűlés artikulusai is (40).

A következő évből, 1635-ből, hét tankönyv megjelenéséről tudunk, ezek közül ALSTED: *Rudimenta lingue latinae* (49) című tankönyve újraszédve és kijavítva, második kiadásban jelent meg. *Grammatiká-járól* (50) RÁKÓCZI György a következőt írta TOLNAI Istvánnak: „Az mely grammatikát Alstedius curált, annak is elvégezték nyomtatását, meg fogjuk kegyelmednek küldeni azt is.”⁵⁰ (1635. október 2.) A hét tankönyv mellett megjelentek még az 1635. évi május 13-i országgyűlési artikulusok. (48) Az 1634. évben megjelent görög tankönyv után most újabb, nagy szakértelmet követelő munkára vállalkozott a fejedelmi nyomda: a tankönyvek között szerepel ugyanis ALSTED héber nyelvkönyve. (51) A görög típusokkal egyszerre még 1633-ban öntetett héber betűk most tűnnek fel először. Az év során megjelent további tankönyvek a következők: ALSTED: *Latium in nuce* (45) című latin értelmező szójegyzéke, BISTERFELD: *Elementa logica* (46) és ERDŐBÉNYEI DEÁK János: *Janua linguarum* (47) című, valamint PISCATOR: *Rudimenta rhetoricae* (52) című tankönyve.

Meg kell említeni ALSTED nagyszabású vallási vitairatát, az 1635-ös évszámot viselő *Prodromus*-t (58). Ez azonban, annak ellenére, hogy címlapján és az előszóban az 1635. évszám szerepel, mégsem sorolható be ennek az esztendőnek kiadványai közé, amint arról a továbbiakban még szó esik.

1635-ben a nyomda felszerelése tovább bővült, amint azt kiadványai mutatják: megjelenik a 27:122A szövegtípus — a régi 3:119A helyett; és ennek kurzív megfelelője, a 28:122K — a régi 11:119K helyett, valamint a 25H héber szövegtípus. A körzetekben új gyarapodás az L1. A héber szöveg szedésére vonatkozóan nyomdatechnikailag megállapítható, hogy a vokálisok nem voltak egybeöntve

49. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. II.* Bp. 1961. 271—272. l.

50. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal. Prot. Egyh. Isk. Lap.* 1875. 778—9. l.

a konzonzánásokkal, hanem szükség szerint helyezték el azokat a konzonzánás alatt, amint azt a kettő kisebb elcsúszásai, egymástól mért különböző távolságai mutatják. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda héber betűkészlete — a nyomda által előállított és ma ismert szövegrészeiből készült összeállítás alapján — 45 konzonzánásból és 8 vokálisból állt.⁵¹

A sárospataki és a gyulafehérvári nyomda kapcsolatait illetően érdemes megemlíteni, hogy a Gyulafehérvárott 1634—1635-ben megjelenő hét új (négy antikva és három kurzív) szövegtípusból hat teljesen megegyezik a csak később meginduló sárospataki nyomdáéval. Ugyancsak közös a fent említett görög és a vele egyidejűleg öntött héber szövegtípusa is.⁵² Már DÁN Róbert is — a sárospataki nyomda héber és görög betűivel foglalkozva — felhívta a figyelmet arra, hogy ezek a gyulafehérváriakkal együtt, 1633 során készültek, amint azt DEBRECZENI Tamás és RÁKÓCZI György 1633 nyarán e tárgyban történt sűrű levélváltása bizonyítja.⁵³ A sárospataki nyomda egyes betűi tehát már 1635-re készen állhattak a felhasználásra, mégis, TOLNAI István még 1636-ban is arra kéri RÁKÓCZI Györgyöt, hogy szorgalmas gondviseléssel legyen a sárospataki tipográfia iránt, ahonnan még nyilván a sajtó és más felszerelések hiányoztak. Sőt, még 1649-ig sem történt változás, hiszen 1649. október 22-én MEDGYESI Pál⁵⁴ levelében felhívta RÁKÓCZI Zsigmond figyelmét a „rozsdában álló sok szép typus”-ra, amelyet még atyja öntetett. A nyomda tényleges munkába állása 1650-ben valósult csak meg.

Nemcsak a gyulafehérvári és sárospataki nyomdák betűkészletében vannak meglepő azonosságok, hanem az ugyancsak akkortájt felfrissített lőcsei BREWER-nyomdával is. E három város műhelye új beszerzéseit közös forrásból meríthette, legvalószínűbben Krakóból, de megfontolandó a kérdés, hogy vajon mindhárom esetben matricákat vásároltak-e, vagy kész betűanyagot. A lőcsei BREWER-nyomda betűkészletének bővítése ugyancsak az 1633—1635. évekre esik. Az ekkor beszerzett betűkészlet közül legalább négy közös a gyulafehérvári, ill. sárospataki szövegbetű-sorozatokkal.⁵⁵

Ami az 1633. folyamán megrendelt és elkészült görög és héber betűket illeti, ezeknek — amint azt DÁN Róbert is megállapította — valahol Sárospatakhoz elérhető földrajzi közelségben kellett készülniük. Az 1630-as nyomdai rendelkezés szerint ugyan a fenti betűket az erdélyi szász városokból tervezték beszerezni, talán csak a frissen érkezett három német professzor téves feltételezése alapján. Valószínűbb azonban, hogy eredetüket, ill. öntőmesterüket máshol kell keresni, feltehetően Lengyelországban. Ez ugyanis megmagyarázná, hogy miért volt szükség a sárospataki DEBRECZENI Tamás közvetítésére ez ügyben.

SZILÁGYI Sándor⁵⁶ nyomán GÜLYÁS⁵⁷ és HEREFEI is⁵⁸, sőt a debreceni városi

51. A héber betűk rendszerezésében DÁN Róbert volt segítségemre, akinek ezúton is köszönetet mondok.

52. Héber szavak előfordulnak: RMK I 1096 (Sárospatak 1669) 55, 58—59. lapon.

53. *Magyar Könyvszemle*. 1966. 345—6. l.

54. TAKÁCS Béla i. m. 8.

55. PAVERCSEK Ilona szíves közlése, aki a lőcsei nyomda felszerelését állítja össze. A gyulafehérváriakkal egyezik a lőcsei BREWER-nyomda 28K, 21A, 19K és 14A típusa, kérdéses a 20A és 30K. A 14A típusnál mindössze az ű betű különbözik a gyulafehérvári és sárospataki ű-től, egyébként az említett sorozatok 20-sor méreténél legfeljebb 1—2 mm eltérés mutatkozik.

56. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György 1593—1648*. Bp. 1893. 290. l.

57. GÜLYÁS i. m. II. 157. l.

58. HEREFEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár, 1942. 15. l.

nyomda történetével foglalkozva CSÜRÖS Ferenc⁵⁹ is TOLNAI Istvánnak egy RÁKÓCZI Györgyhez írt levelére hivatkozva azt tartották, hogy RÁKÓCZI a „lengyel király útlevelével Hamburgon át hozatott Hollandiából nyomdászokat”. A hivatkozott levélben⁶⁰ azonban Hollandiáról nincs semmiféle említés. Erről az útról más forrásból is van tudomásunk, mégpedig RÁKÓCZINAK 1636. május 18-án PÁZMÁNYHOZ írt leveléből, de Hollandiáról itt sem esik szó: „emberünk... in mense Augusto ment volt tavaly Hamburgba az lengyel király ó felsége salvus conductusa mellett könyvnyomtatókért az kiket in mense Octobri hozott volna meg.”⁶¹ GULYÁS nemcsak a nyomdászokat, hanem az *Öreg Graduál*hoz beszerzett új nyomdai anyagot (betűket és hangjegyeket) is hollandiai eredetűnek tartotta és megjegyezte, hogy igen valószínű, hogy a sárospataki nyomdának szánt „sok szép típusok” is innen valók⁶² — a két készlet rokonságát tehát már ő is felismerte.

Nincs tehát bizonyíték arra, hogy a Gyulaféhevárra érkező új nyomdászok hollandiai származásúak lettek volna, bár meglehet, hogy Hamburg csak állomás volt Hollandia felé. Valószínűbb azonban, hogy a nyomdászok Hamburgból toborzódtak, és a felszerelés bővítése is vagy onnan, vagy más külföldi városból — esetleg ismét Krakkóból — történt.

1636-ból származik az a *Leges Typographorum* és *Formula Juramenti*, amelyet RÁKÓCZI György az ekkortájt újjászervezett nyomda külföldről behívott mesterei számára alkotott: ez az okmány őrizte meg az 1636-ban itt működött nyomdászok nevét az utókor számára.⁶³ Eredeti kéziratát Matthias ELSHOLTZ, Albertus MARTIN, Paulus de VITZE GEDANENSIS, Martinus MESZLENY és Adam HAS tipográfusok írták alá. HERPEI feltételezését elfogadva valószínűleg az elsőnek szereplő ELSHOLTZ volt a nyomdavezető (direktor), s egyúttal az idegen nyelvű nyomtatványok korrektora, míg a többi négy közül kettőnek szedőnek, kettőnek pedig nyomtatónak kellett lennie. ELSHOLTZ, MARTIN és HAS nevére sem németalföldi, sem lengyel, sem német forrásmunkákban nem sikerült rátalálni, de valószínűleg ők a Hamburgból hozott mesterek. A *Leges Typographorum* aláírói közül Albertus MARTIN nevét gót betűkkel írta, ebből HERPEI arra következtetett, hogy ő volt az egyik német, vagy németalföldi származású mester.⁶⁴ A HERPEI által VITZE Pálnak nevezett Paulus de VITZE GEDANENSIS-ről viszont tudjuk, hogy ő a szerzője annak az érdekes dialógusnak, amely „Depositio cornuti zu Lob und Ehren der edlen... freyen Kunst Buchdruckerey, in kurtze Reimen verfasst...” címmel, a hely megjelölése nélkül jelent meg 1621-ben Lengyelországban. A szerző az alábbi módon nevezi meg magát: „durch Paulum de Vise Gedanensem Typothetam”. A szerző — és egyben nyomdász — személyével foglalkozó lengyel kutatók a könyv külseje alapján nem tudták végérvényesen meghatározni a kiadás helyét, a „Gedanensis (Gdańsk = Danzig) megjelölés ugyanis a mester származását is jelenthette. A nyomtatványon bizonyos jelek valóban danzigi eredetre vallanak, más díszí-

59. CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen, 1911. 120. l.

60. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal = Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1875. 779. l.

61. SZILÁGYI Sándor: *Rákóczi és Pázmány*. Pest, 1870. 118. l.

62. GULYÁS Pál: *Nyomdánk belső élete a 16–17. században.* = ITK, 1948. 3. l.

63. Teljes szövegét közli HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok.* 15–16. l.

64. HERPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I.: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* Bp.—Szeged, 1965. 520. l.

tőlemek viszont teljesen idegenek.⁶⁵ Az mindenesetre biztos, hogy szedő volt, minthogy typhotheta-nak nevezi magát.⁶⁶ Hogy EFFMURDT nevét nem találjuk ott a könyvnyomtatók sorában, még nem jelenti, hogy megvált volna a fejedelmi nyomdától, nagyobb a valószínűsége, hogy az időközben feltehetően önállósult könyvkötőműhely vezetője lett.

1636-ban még egy szövegtípussal gyarapodott a nyomda állománya: a 32:98K típussal — a régi 10:100K helyett, ezenkívül egy kiemelő típussal (29A), és két nagyméretű, fából készült fraktúr sorozattal: 34F és 35F. A szövegtípust kivéve a többi, ujonnan feltűnő típust — beleértve a 6A kiemelő típus 1632–1633-ban megjelent kurrens betűit is — már nyilvánvalóan a nyomda legnagyobb vállalkozásához, az *Öreg Graduál*hoz (56) szerezték be. Ennek a hatalmas munkának előkészítése ugyanis már évek óta folyt, és a nyomdai felszerelésnek 1632–1633-tól kezdve folyamatosan haladó felfrissítése is — a tankönyvkiadás mellett — e cél érdekében történhetett. A fejedelmi nyomdának ekkoriban két sajtója volt⁶⁷, az egyik nyilván kizárólag az *Öreg Graduál* nyomtatását végezték, míg a másikon, ezzel párhuzamosan, a többi kiadványok készültek.

Ebben az évben a nyomda kibocsátott még két artikulust: a *február 15-i kolozsvári országgyűlést* (53) és az ugyanez évi *május 25-i gyulafehérvári országgyűlést*. (54) Mindkettőt a fejedelmi nyomda készletével nyomtatták, amint azt FAZAKAS József⁶⁸ is már megállapította. Megjelent még egy rövidebb alkalmi költemény RATAGIUS-tól (55) és ALSTED 1634-ben első ízben latinul kiadott *katekizmusának* új, kétnyelvű kiadása, latinul és magyarul (57); ez utóbbi később több kiadást is megért.

Nemcsak az 1636-os évnek, hanem a fejedelmi nyomda most tárgyalt egész korszakának legnagyobb teljesítménye azonban a GELEJI KATONA István korábban BETHLEN Gábor udvari papja, majd erdélyi református püspök, és a püspöki székben elődje, KESERÜI DAJKA János által összeállított *Öreg Graduál* (56) volt. Amint az *Öreg Graduál* GELEJI KATONA István által írt előszavából⁶⁹ megtudni, nyomtatását ezelőtt négy esztendővel kezdték meg, tehát 1632-ben. Ugyanebben az előszóban helyet kapott egyrészt a püspök egységes helyesírás bevezetését sürgető programja, másrészt GELEJI leírja a nyomtatott *Graduál* kiadásának történetét is, kezdve a BETHLEN Gábor számára készített kéziratot graduállal, amelyet előbb — még a fejedelem ösztönzésére — KESERÜI DAJKA János kezdett el kiegészíteni és sajtó alá rendezni. „...de mivel minden jó szándéknak nagy akadéki szoktanak lenni, ezt az jó igyekezetet is nagy ledől fa fekvé által, mert midőn még az munka az egyes H bötüig jutott volna, az szegény Keserüi János uram közülünk, Ecclesiánknak nagy károkka, ki hala [1633. május 18.] és mind tisztí, s mind ennek, a csak kezdésben levő munkának baja, Isten rendeléséből érdemtelen voltomra, reám szálla.”⁷⁰ A püspök ezután a kottanyomás nehézségeiről is

65. *Drukarze Dawnej Polski od XV do XVIII. wieku*. Tom. 4.: *Pomorze*. Wrocław — Warszawa — Kraków. 1962. 438–9. l. Névalak: Paulus DE VISE.

66. A typhotheta szó értelmezésénél COMENIUS *Orbis Pictus*-ára hivatkozik GULYÁS, i. m. II. 276. l.

67. L. 57. jegyzet.

68. FAZAKAS József szíves közlése.

69. ((1b) — ((2a).

70. 1633 májusára tehát a 416 folio terjedelmű műből 48 folio készült el (H ívig bezárólag), ami a teljes mű 11,5 %-a.

szólt. Ebből azt is megtudjuk, hogy ezt a szokatlan feladatot a nyomda milyen módszerrel oldotta meg, a kottanyomásnak ugyanis ekkor többféle — egyformán nehézkes — technikáját ismerték. „... Isten mondhatná meg, mennyit bajlottam legyen véle, három esztendőktől fogva, mert minden kótás énekeket kétszer kellett kinyomtattatnom, elsőben csak pusztá lineákra, s azokat az Kántorral megkötáltatván, az Metszőhöz kellett küldenem, az ki kimetszvé, ismét újonnan kellett kótáson lenyomtattatnom. . . . Oh, mennyi bajom volt az kótáknak igazgattatásokkal, kevés próbát hoztak, az mellyben egy néhány hiba nem lött volna, s meg másszor kellett metszetnem.”⁷¹

Az *Öreg Graduál* kottanyomatási technikája részben a fenti szöveg utalásai, részben a Graduál kottás részeinek tüzetes átnézése alapján a következőképpen rekonstruálható.

A nyomtatás két menetben történt, előbb a kottavonalakat nyomtatták ki, hangjegy és szöveg nélkül. Általában négy, a Passió-részben ötvonalas kottákat nyomtattak, egy lapra nyolc sort. A kettős nyomtatás technikai nehézsége abban állt, hogy a vonalakat, a hangjegyeket és a szöveget valamilyen módon össze kellett hangolni. A második menetben tehát a már meglevő vonalakra rá kellett nyomtatni a hangjegyeket és más zenei jeleket, alája pedig a szöveget. A helyszínen dolgozó metsző fából kimetszette egy sor hangjegyeit és zenei jeleit, majd alája kiszedték a szöveget, utána a következő sor hangjegyeit metszette ki stb. Hogy a hangjegysorok helyes sorrendjét ellenőrizhessék, a kor szokásának megfelelően a sor végére ún. kusztoszt is metszett, két a többi hangjegynél apróbb kottafejet, amelyek a következő sor első hangjegyének fekvésére utaltak. Nehéz volt megoldani azt, hogy a soronként kimetszett hangjegyek a megfelelő vonalra essenek. Ezt a metsző úgy oldotta meg, hogy ha elkészült egy sor kimetszett hangjegy, azokat a vonalnak megfelelő helyen bevágta, így az egész dúcon kis vályúszerű mélyedések húzódtak végig. Ezek a szedő és nyomtató munkáját némileg megkönnyítették: neki csak rá kellett helyezni a már kinyomtattott vonalakra a bevágásokkal jelölt hangjegysorokat és szövegsorokat, amelyek egy szedőformában foglaltak helyet. De megkönnyítette a korrektor dolgát is: ha nem pontosan a megfelelő vonalra esett a második nyomás, akkor ez egy — az egész soron vagy annak egy részén át húzódó — fehér csíkban jelentkezett a papíron. Ilyent az elkészült *Graduálban* is több helyen találni.⁷² Ugyanakkor arra is akad példa, hogy a metsző először rossz helyen vágta be a dúcot, és ennek nyomát nem tudta eltüntetni. Ez is fehér, megszakadt vonalban jelentkezik, minthogy ezeken a helyeken a papír nem kapott festékezést.⁷³

Hogy a szöveget a hangjegyekkel együtt nyomtatták, nem pedig a vonalakkal együtt, arra bizonyíték, hogy ha a szövegben nagy kezdőbetűre kellett számítani, akkor ott a legalsó kottavonalat megszakították. Ha a második nyomás során mégsem a neki kihagyott helyre került a nagy kezdőbetű, akkor látszik, hogy a fölötte elhelyezkedő kottával nyomták egymást, vagy az egyik, vagy a másik nem kapott festékezést.⁷⁴

Ez a nyomtatási technika tehát rendkívüli pontosságot igénylő, nehézkes munka volt. Nálunk, tudomásunk szerint, ez az egyetlen ilyen módszerrel nyomta-

71. L. 69. jegyzet

72. A1a/7. sor; A1b/1. sor; Ee1b/3. sor stb.

73. L4b/7. sor; Bb2a/2. sor stb.

74. G1a, G2b, Qq2a.

tott énekeskönyv. Kettős nyomással külföldön is jelentek meg énekeskönyvek, de ezeknél a hangjegyek a betűkhöz hasonlóan öntve voltak,⁷⁵ szemben az *Öreg Graduál*l, ahol egyedileg kimetszett hangjegyeket használtak, amint azt különböző méretük és alakjuk is bizonyítja.

A fejedelem 1635. június 15-én levelet intézett a kolozsvári tanácshoz, amelyben megparancsolta, hogy amely „betűöntésre való matrixok ott volnának — nyilván a HELTAI-nyomdában — küldten küldje Gyulafehérvárra, hogy akik arra valók lesznek, betűket öntethessen benne és annakutánna megküldhesse nekik.”⁷⁶ Az öntőműhelyre vonatkozó következő adat 1636-ból származik, amikor augusztus 12-én RÁKÓCZI György arról értesíti TOLNAI István sárospataki papot, hogy a fehérvári nyomdában „most az oda ki való preluhoz való minden eszközöket csinálunk és egy néhány féle szedő matricákat csináltatunk,”⁷⁷ — a sárospataki nyomda három sajtójáról van szó.

A fenti adatok 1635—1636-ból valók, és előzőleg semmi utalást sem találni a fejedelmi nyomda mellett működő öntőműhelyről. Mégis, ha a fejedelem öntőműhely felállításának tervével foglalkozott akkor tervét nyilván az olyan nagy nyomdai vállalkozások előtt valósította meg, mint az *Öreg Graduál* (befejezésének időpontja 1636) (56) vagy ALSTED *Prodromus*-a (58), tehát már valamikor 1633—1634 táján, nem pedig 1635-ben, amikortól kezdve a nyomtatványokon tükröződő tipográfiai felszerelés alig változott. Ha feltételezzük, hogy 1633 nyarán, amikor a görög és héber betűk készültek, még nem volt öntőműhely, 1635 nyarán viszont adatok bizonyítják, hogy már működött, akkor a gyulafehérvári betűöntés megkezdésének legvalószínűbb dátuma e két időpont között kellett hogy legyen.

RÁKÓCZI Györgynek a kolozsvári tanácshoz írt, fent idézett leveléhez HERPEI hozzáfűzi, hogy a fejedelem kölcsön akarta venni a kolozsvári nyomdának talán még a 16. századból eredő matricakészletét, hogy megfelelő típusokat kiválasztva, a szükséges mennyiséget kiönthesse. Lehetséges, írja, hogy az *Öreg Graduál* öregbetűs szövegéhez volt szükség e kevésbé használatos betűalakokra, vagy pedig az általában véve ritkán előforduló hangjegyszedéshez kellett a kolozsvári nyomda hangjegyei.⁷⁸

A kolozsvári HELTAI nyomda 16—17. századi nyomtatványait átnézve azonban nem sikerült felfedezni egyetlen olyan betűtípust sem, amely Gyulafehérvárott ekkortájt felbukkanna.

Ugyanez vonatkozik a kottákra is — jöllehet a HELTAI-nyomdában a 16. században megjelent három hangjeggyel ellátott énekeskönyv, de azok negyedréti alakúak, tehát az *Öreg Graduál*nál sokszorosán kisebbek és hangjegynyomásuk is egészen más technikával, egyetlen munkamenetben készült.⁷⁹

75. A kottanyomás technikájáról általában: KING, A. HYATT: *Four hundred years of music printing*. London, 1964. 9—17. l.

76. HERPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár, 1942. 14. l.

77. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal*. = *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1875. 802. l.

78. HERPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III.: Művelődési törekvések a század második felében*. Bp.—Szeged, 1971. 462. l.

79. Öntött: HOFFGREFF-énekeskönyv, Kolozsvár 1554—1555. RMNy 108; Metszett: TINÓDI Sebestyén: *Cronica*. Kolozsvár, 1554. RMNy 109; és HELTAI Gáspár: *Cancionale*, Kolozsvár, 1574. RMNy 351. A hazai énekeskönyvek különböző kottanyomási technikájára BORSA Gedeon hívta fel figyelmemet, akinek segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

Az *Öreg Graduál* tipográfiai anyagában tehát nem lehet felfedezni semmi hasonlóságot a kolozsvári nyomdával. Annál érdekesebb, hogy az *Öreg Graduált* lapozva egymás után tűnnek elő a régi, nagyszombati, még TELEGDI Miklós által a 16. században alapított nyomda iniciáléi. Látszik, hogy az iniciálékkal rendkívül gazdagon díszített graduáléhoz a műhely összes fellelhető díszes kezdőbetűjét felhasználta, a fiókok legmélyén lappangó kopott iniciáléokra is szükség volt, mégpedig a leggyakrabban előforduló A, E, I betűk esetében. Három nagyszombati iniciálásorozat egy-egy jellegzetes darabja vészelte át úgy látszik a sokszori költötetést (XXIV. tábla g, j, i iniciálé), emellett a fejedelmi nyomda birtokában volt még az 1609-ig működött TELEGDI-féle nyomdából származó két, bibliai jelenetet ábrázoló fametszet (XXVI. tábla V., VI. dísz), és egy fonadékos záródísz (XXIX. tábla IV. dísz) is — ez utóbbiak azonban már a Gyulafehérvárra település első éveiben is előbukkantak. Hogy ezek mikor kerültek bele a BETHLEN által Kassára szállított nyomda felszerelésébe, az továbbra sem tisztázott, de feltehetően MÜLLER nagyszombati (1619—1620) tartózkodásakor.

1636—1637 során TOLNAI István és RÁKÓCZI György levelezésében gyakran esik szó a már elkészült *Graduál*ról. Így 1636. augusztus 12-én RÁKÓCZI írja Gyulafehérvárról TOLNAI-nak: „Az Graduált, úgy reméljük, kegyelmednek eddig kezében szolgáltatatták; örömet értenék nem annyira az sokak vélekedését, mint az értelmeseeknek tetszését s ítéleteket felőle,”⁸⁰ majd 1637. június 9-én írja TOLNAI RÁKÓCZINAK: „Az Graduálék defectusit tudom, hogy meghozták tegnapi napon, de még nem láttam, helyekre kell azokat is csinálni kegyelmes uram.”⁸¹ Egy hónap múlva pedig, július 6-án ugyancsak TOLNAI írja RÁKÓCZINAK: „Még el nem küldetem az Eperjesi Ecclesia számára való Graduált, de elküldöm az Nagyságod parancsolatja szerint. Kezemhez jüttek kegyelmes uram az defectusok is mind az defectusok katalogusával együtt.”⁸²

RÁKÓCZI ugyanis 200 példányban nyomtatta ki az *Öreg Graduált* és az összes példányt ajándékba megküldte a református eklézsiáknak, saját kezűleg bejegyzett jelmondatával, aláírásával, és a megajándékozott gyülekezet nevével együtt. Úgy látszik, TOLNAI volt megbízva azzal, hogy a Sárospatakhöz közelebb eső gyülekezeteknek a *Graduált* elküldje, illetve az utólag elkészült hibajegyzéket a nála útrakészen levő példányokba beragassza.⁸³ Valószínűleg nem MISKOLCZI István köszönőlevele az egyetlen, amelyet RÁKÓCZI viszonzásul kapott: „Nagyságod mostan Istenhez való kegyességéből, nemcsak nyomtattatott, hanem annak felette országunknak mindenik nevezetes Ecclesiáit is vele feltisztelte és megajándékozta. Nagy és örök emlékezetre méltó vala ez az Nagyságod papirosból álló ajándéka.”⁸⁴

1636. augusztus 12-re tehát elkészült az *Öreg Graduál*, amint arról RÁKÓCZI levelében értesítette TOLNAI-t. Ugyanitt még a következőket írta: „most is két

80. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal.* = *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1875. 802. l.

81. Uo. 972. l.

82. Uo. 1124. l. (1637. július 6.) A szóban forgó „defectusok catalogusát” megtalálni mind az MTAK mind az OSZK példányában, bár az előbbibe a kötet végére, az utóbbiba az előszó után kötötték.

83. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György 1593—1648.* Bp. 1893. 290. l.

84. *Magyar protestáns egyháztörténeti kútfők: Miskolczi István levele Rákóczi Györgyhez, 1636. dec. 19. Liszka.* = *Sárospataki Füzetek.* 1857. 979—981. l.

prélumon nyomtatnak, egyiken az lengyelországi socinianusok könyve ellen Alstedius munkáját, talám jövendő (1637) húsvétra, az kinek az Úr Isten azt adja érni; az püspök uram praedicationis könyvét deákul; pünkösdre el fogják végezni.”⁸⁵

A *Graduál* elkészültével felszabadult nyomdai kapacitást tehát egy másik, hasonlóan nagyszabású és nagy apparátust igénylő munkára fordították: ALSTED: *Prodromus*-áról (58) van szó. A mű kiadásának előzményéhez tartozik, hogy akkor-tájt, amikor a fehérvári iskola neves külföldi professzorai a fejedelmi udvarba érkeztek, 1630-ban, megjelent Lengyelországban, Raków-ban Joannes VOLKEL-nek *De vera religione* és Joannes CRELL-nek *De Deo et ejus attributis* című, együtt megjelentetett munkája.⁸⁶ E két neves unitárius tudós munkája nagy hatást keltett, és a szociniánus tanok további terjedését segítette elő. RÁKÓCZI azt kívánta a külföldről bejött fehérvári professzoroktól, hogy írjanak a reformátusok részéről cáfolatot e munka ellen: erre írta meg ALSTED a *Prodromus*-t, amely VOLKEL művét támadja. A fő azonban CRELL cáfolása lett volna, aki különösen népszerű volt Erdélyben, erre azonban ALSTED-nek betegeskedése miatt már nem jutott ideje. CRELL munkájának elemzésére és megválaszolására BISTERFELD vállalkozott, de hogy műve szélesebb körben fejtse ki hatását, azt nem Erdélyben, hanem Leidenben adta ki 1639-ban, *De uno Deo*⁸⁷ címmel, és a *Prodromus*-hoz hasonlóan ennek nyomtatási költségeit is a fejedelem viselte. Ezután fogott hozzá BISTERFELD, hogy elkészítse az időközben (1638-ban) elhunyt ALSTED: *Prodromus*-ához az *Index*-et (58),⁸⁸ ami 1641-ben meg is jelent. Bár SZABÓ Károly külön műnek fogta fel a BISTERFELD-féle indexet, nyilvánvaló, hogy azt az alapművel, a *Prodromus*-szal együtt kívánták megjelentetni. Ezt igazolja a folyamatos ívszámozás és a külön címlap hiánya.

Amint az 1635-ben kiadott nyomtatványokkal kapcsolatban már szó esett róla, ALSTED: *Prodromus*-ának impresszuma és előszava is az 1635-ös dátumot viseli. Amint azonban a fent idézett,⁸⁹ kétségkívül hitelt érdemlő levél bizonyítja, a *Prodromus* nemcsak hogy nem készülhetett el 1635-ben, de valószínűleg hozzá sem foghattak nyomtatásához, a mű maga valójában ennél jóval később jelent meg, míg mutatója pedig csak 1641-ben. Így 1635-ben mindössze az előszót írták.

Ugyanebben az 1636. augusztus 12-én kelt levélben említi RÁKÓCZI „püspök uram praedicationis könyvét deákul,”⁹⁰ amit jövő (1637) pünkösdre el fognak végezni. Itt GELEJI KATONA István: *Praeconium evangelium*⁹¹ című könyvről van szó, amely azonban szintén nem készült el a tervezett határidőre, mert csak 1638-ban jelent meg.

A latin nyelven először 1634-ben megjelent ALSTED által átdolgozott *heidelbergi kiskáté* (42) 1636-ban latin—magyar nyelven is napvilágot látott, verzóján latin, rektóján magyar szöveggel, de már szerzője nevének feltüntetése nélkül. Ebből a kiadásból mindössze egy töredék maradt fenn, a kiskáté 12 leveles első

85. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal.* = *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1875. 802. l.

86. KAWECKA—GRYZOWÁ, Alodia: *Ariánske oficyny wydawnicze Rodeckiego is Sternackiego.* Wrocław—Warszawa, etc. 1974. 338—339. l. 310. sz.

87. ZOVÁNYI: *Cikkei.* 55. l.

88. SZABÓ Károly: *RMK II* 573.

89. L. 85. jegyzet.

90. SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal.* = *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1875. 802. l. (1636. aug. 12.)

91. *RMK II* 521 Gyulafehérvár 1638.

füzete, kétnyelvű címlapján az 1636-os évszámmal és gyulafehérvári impresszummal (57). SZABÓ Károly ezt a szebeni evangélikus gimnáziumban található unikum példányt úgy írta le, mintha teljes példány lenne, valójában azonban, amint az a róla készült film alapján megállapítható volt, két különböző kiadás részéről van szó. Ehhez a példányhoz ugyanis egy másik, ugyancsak latin—magyar nyelvű katekizmus B—D íve van hozzákötve, szövegében pontosan illeszkedve az első, gyulafehérvári A ívhez. Ez utóbbi részt azonban nem Gyulafehérvárott, hanem Szébenben nyomtatták, amint azt nyomdai anyaga és annak más szebeni kiadványokkal való összevetése tanúsította.⁹²

A heidelbergi kiskaté latin—magyar nyelvű változatának ez a *szebeni kiadása* eddig nem volt ismeretes. Sem SZABÓ Károly Régi Magyar Könyvtárában, illetve annak kiegészítéseiben, sem a heidelbergi katé magyarországi kiadástörténetével foglalkozó szakirodalomban nem szerepel.⁹³ A heidelbergi katé eddig ismert legkorábbi szebeni kiadása 1666-ból való, és SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám kiadásában jelent meg, az azonban a Váradon 1652-ben megjelent latin nyelvű kiadással azonos, nem pedig az eredetileg Alsted által átdolgozott latin—magyar kiskatéval.

A Ráday Könyvtár birtokában van ugyanennek az ALSTED-féle bilingvis kiskatéának egy gyulafehérvári, kézírásos nyomdai korrigálással ellátott töredéke,⁹⁴ amelyet eddig úgy tartottak nyilván, mint a fent említett 1636-os gyulafehérvári kiadás töredékét. Minthogy a töredék a katekizmus utolsó ívéből való, a gyulafehérvári kiadásnak pedig csak A íve ismert, (hiszen a hozzákötött B—D ív más műhelyben készült), így szövegük, tördelésük közvetlen összehasonlítására nem volt lehetőség. Az 1639-es, tehát második latin—magyar nyelvű gyulafehérvári kiadás⁹⁵ kissé csonka, de összehasonlításra alkalmas példánya azonban rendelkezésre állt az Országos Széchényi Könyvtárban. Így sikerült megállapítani, hogy az a Ráday Könyvtárban őrzött töredékekkel lapról lapra pontosan megegyezik, mindössze a korrekturában található nyomdai hibákat javították ki természetesen a végleges kiadványban. Ennek a kis híján teljes példánynak alapján pontosan meg lehetett állapítani, hogy a D1b (50. lap), D4a (55. lap), E1b (66. lap), E4a (71. lap), E5a (73. lap), E6b (76. lap), és E9a (81.) lapokból álló töredék az 1639. kiadásból való.

Az 1639-es kiadás alapján azonban azt is meg lehetett állapítani, hogy míg azzal a Ráday Könyvtár töredéke tördelésében pontosan egyezik, mindkettő nyolcadrét, addig az 1636. évi gyulafehérvári tizenkettedrét alakú kiadás lapbeosztása a három évvel későbbivel nem azonos, hiszen annak formátuma nyolcadrét. Ez az oka, hogy már a második lapon bizonyos eltolódás figyelhető meg a kétféle kiadás szövegbeosztásában, ami a könyv végén már nyolc lapnyi eltérést jelent. Az 1636-os, 12° kiadás 95 lapos, míg az 1639-es 8° kiadás feltehetően 87 lap terjedelmű volt (de ma — a Ráday Könyvtárban őrzött töredéken kívül — egyetlen, csonka példánya a 76. lapon megszakad.)

Összefoglalva megállapítható tehát, hogy a Ráday Könyvtárban őrzött, korrektúra jelekkel ellátott töredék az 1639-es gyulafehérvári kiadás nyomdai

92. Vö.: RMK I 586 és I 483. szebeni nyomtatványokkal.

93. *A Heidelbergi Káté története Magyarországon.* = *Studia et acta Ecclesiastica* 1. köt. Bp. 1965. 81, 306. l.

94. Ráday-könyvtárbeli jelzete RMK 2,93.

95. RMK I 691.

korrektúrája. A töredék közt szerepel a 81. lap, az „Asztali Áldás” és az „Étel után való hálaadás” szövegével kiegészítve ezáltal az 1639-es kiadás egyetlen fennmaradt példányát, amely a 76. lapnál megszakad. A most előkerült szebeni kiadásról viszont megállapítható, hogy az az 1636-os, tehát első kétnyelvű gyulafehérvári kiadás nyomán készült, így mindenesetre 1636 után kellett megjelennie. Azt a lehetőséget, hogy az eredeti kétnyelvű kiadás Szébenben, és nem Gyulafehérvárott jelent volna meg, ALSTED gyulafehérvári működésének ismeretében eleve kizárhatjuk.

A Ráday Könyvtár-beli töredék mindegyik levelének másik lapján ALSTED: *Prodromus*-ának (58) nyomdai levonata található: a teljes, elkészült művel összevetve megállapítható, hogy a töredék a 792, 797. és 798. lapokról származik. A töredék és a végleges formájában kiadott mű között — a vizsgált lapokon — mindössze egy sornyi eltolódás mutatkozik a tördelésben.⁹⁶ Mint már a *Prodromus*-szal foglalkozva följebb szó volt róla, korabeli forrásból ismeretes, hogy az 1636 augusztusában már nyomdában volt, és a tervek szerint 1637 húsvétjára szándékozták befejezni a munkát. A nyomtatás azonban jóval tovább elhúzódott. Az 1639-ben kiadott katekizmus korrektúrája 1638. év végén, vagy 1639. első felében készülhetett, a felhasznált papír pedig a *Prodromus* makulatúrája volt. Ez azt mutatja, hogy a *Prodromus*-nak ez a része nagyjából az 1639-es katekizmussal egyidőben, esetleg valamivel előbb, legvalószínűbb, hogy 1638. folyamán volt nyomdában. (Az ugyanis nem valószínű, hogy ha a *Prodromus* 1637 tavaszán elkészült volna, annak makulatúráját csak 1638 végén, 1639 első felében használták volna fel.) Minthogy a *Prodromus*-ból fennmaradt töredék a 792, 797. és 798. lapról való, tehát 1638 végére vagy 1639 elejére a teljes műnek legalább 70%-a készen volt. A címlapján és előszavában 1635-ös évszámot megjelölő *Prodromus* tehát 1636 augusztusától legalább 1638-ig nyomdában volt, de valószínűbb, hogy még ennél is tovább, majd a mű elkészülte után hozzáfogtak az azt szervesen kiegészítő *Index* kinyomtatásához. A BISTERFELD által összeállított, és utószavában 1641-re keltezett *Index* (58)⁹⁷ nyomtatása tehát nagyjából folyamatosan követhette a főmű kiadását. (Megjegyzendő, hogy a fent említett katekizmus Ráday Könyvtárban található töredéke egy korabeli gyulafehérvári kötéstáblából került elő. Bár a kötés nincs datálva, mindkét belekötött nyomtatvány 1638-ból, Gyulafehérvárról való,⁹⁸ ami mind az 1639-es *Katekizmus*, mind a *Prodromus* datálásával kapcsolatos fenti megállapítást erősíti.)

Megkísérelve a fejedelmi nyomda 1636. évi felszerelésének rekonstrukcióját, megállapíthatjuk, hogy ekkor a nyomtatóműhelynek legalább hatfőnyi személyzete volt, két sajtóval dolgoztak, legalább 22 különböző betűtípussal, 10 iniciáléval, 35-féle nyomdai cífrával és 13 dísszel.⁹⁹ Bár 1632—1633-ban még valószínűleg nem volt öntőműhelye, egy metsző ekkor is dolgozott itt, aki az *Öreg Gradual* hangjegyeit metszette. Kb. 1634 óta betűöntő műhelye volt, és valószínűleg ugyanakkor alakult az önálló könyvkiadó műhely is. 1636-ban már állt az a két

96. A 797—798. lap utolsó, ill. első sora.

97. RMK II 573.

98. RMK II 522 és II 523.

99. A nyomdai cifrák, iniciálék és díszek esetében feltételezve, hogy a Gyulafehérvárott korábban kimutatottak 1636-ban — és a későbbiek során — is tovább éltek.

„könyvnyomtatóház”¹⁰⁰, amelyet RÁKÓCZI György építtetett, az egyiket valószínűleg Gyulafehérvárott, a másikat Sárospatakon. A korábbi helyzethez képest nemcsak a betűtípusok száma nőtt meg, hanem az egy-egy típusból rendelkezésre álló mennyiség is. Erre azért volt szükség, hogy a két sajtón párhuzamosan dolgozhassanak, egyszerre több nyomtatványon is. A betűállomány nagyságáról sajnos semmi feljegyzés vagy leltár nem maradt fenn, de ha az ugyanakkor felszerelt, és körülbelül azonos nagyságú sárospataki műhely felszerelésével¹⁰¹ összevetjük, akkor Gyulafehérvárott is 100–200 kg betűvel lehet számolni szövegtípusonként.

Ha körülnézünk ezekben az években az erdélyi fejedelemséghez tartozó területen működő nyomdákban, és szemügyre vesszük kiadványaikat, megállapíthatjuk, hogy az 1620-as, 1630-as évek nem nevezhetők a könyvnyomtatás termékeny korszakának, akár a mennyiséget, akár a minőséget nézzük. A 16. század óta megszakítás nélkül a kolozsvári és a debreceni műhely dolgozott, felszerelése azonban a kolozsvárinak sem változott az utóbbi több, mint félévszázadban. Nagyváradon SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám megjelenéséig (1640) nincs nyomda, Brassóban 1630-tól elvétve egy-egy nyomtatvány jelent meg, Szébenben ugyan elvben folyamatos a könyvnyomtatás 1575-től, de sokszor több éven át sem került ki egyetlen munka sem a sajtó alól, a sárospataki nyomda pedig csak 1650-től kezdi meg tevékenységét.

A Gyulafehérvárott 1623-tól működő fejedelmi nyomda, amelyet 1634–1635 során szinte teljesen felfrissítettek és kibővítettek, fontos kulturális tényezővé vált Erdélyben. BETHLEN Gábor és különösen RÁKÓCZI György a műhelyt a protestáns vallásos propaganda és a fehérvári akadémia szolgálatába állította, az akadémia szervezetével összefüggő, rendeltetésszerű működését 1636-ban írásba is foglalták. Kiadványainak színvonala ettől az időtől kezdve mindenképpen a jól felszerelt, a kor színvonalán álló nyomdák közé emeli.

100. „Nagy költségével két könyvnyomtató házat állatott, és sok szép hasznos deák s magyar munkáinak kinyomtatásához fogatott” (ZSILINSZKY Mihály) GELEJI István stb. lelkészek levele gr. BETHLEN Istvánhoz (1636. febr. 3.) *Magyar Prot. Egyh. Isk. Figy.* 8. évf. 1877. 40. l.

101. TAKÁCS Béla i. m. 20–22. l.

II. tábla

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V W X Y

Z Qu Qv QV Qui A Æ B C D E F G H I K L M N O Ó

P Q R S T U ū V X Y Z a á à â ã x b c d e é è ë ç f ff ffi fi ff

gg hi í j k l m ñ n ñ o ó ò ó ô õ œ p p̄ p̄ q q̄ q̄; r r̄ s s̄ fi

ff ffi ft tu ù ū û ū ū v x y z & & ŷ § . , ; : ? ? ! - " °) [

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

beli Heraclitus, másik az Abderita Democritus, kik természetekben és cselekedetekben, egy állallyában ellenkeztenek egy-mással; mert amaz tellyes életét sirással, ez pedig életének folyását nevetéssel töltötte el: Ahonnet az Bölcsék nagy egy-mással való vetekedésre vóttek álkolmatof-

3:119A típus. Szöveg minta: 3 (2)a

III. tábla

A ÆBCDE FGHIKLMNOP Q R S T V
W X Y Z Q Qu A Æ B C D E F G H I K L M N O Ò P Q
R S T U V Y Z a a á à â æ b c ç d e e é è ê ë ç f f f f f f f
g g h i j k l m m n n ñ ñ o ó ò õ ó p q ; q ; r s f f f f f f f
t t u ú ù ü ü û v x y z & & . , ' ; : ? - 9

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

kez ellé czelekednének, megh bizonyosodvan evoc
sanak az Országgyűlésére érette, es ha artalmas,
szágh ellé valo irások, levelek, avagy követsegek
comperialtatik, in notam perpetuæ infidelitatis
incurrallyanak. Hogy ó felfegenek is illendő
böczületit, mint Feiedelmének, ó Nagy-

4:132A típus. Szöveg minta: 29 A3b

IV. tábla

A Æ B C D E F G H I J K L M N O
Ö P Q R S T V W X Y Z Qu a á à
â æ b c d e é è ç ë f f i f l g g h i í j k l m n o
ó ò õ ô õ œ p q r s f f i f l t t u ũ ũ v x y z ç
& . , ; : ? - (0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Kik gondolnak gonofzt az ó fzi
napon gyúlnék hartzra.

Meg élesítették az ó nyelveket
pis kigyonak mérge vagyon az ó aja

Oltalmaz meg engemet, Vran
zektól; az kegyetlenektól órizz meg

V. tábla

A Æ B C D E G H I K L M N O
Ö P R S T U V W Y Z., a æ b c d
e f g h i j l m n o p q r s f ſ t u v
x y & . ,

1. 6A kiemelőtípus

A Æ B C D E F G H I K
L M M N O Ö Ö Ó P Q
Q Q Q R S T V
W Y Z.,

2. 7A kiemelőtípus

A A Æ B B C C D D E E F F G G H H H I
 J K L M N N O P P Q R R R
 S T V U Y Z C C Co Qu Qu a á à â ã e as at
 b c Et a d e é è ê e s t f f f f f f f g h i î ÿ is j k ll
 m m n nt o ó ò ô õ ö œ p q q̄ r s s s s s s t t t t t
 t ta th u ú ù ũ us ü ů v x y z z et E S . , ; : ? -
 (1 2 3 4 5 6 6 7 8 9

 Rticuli Dominorum Regnicolarum t
 nationum Regni Transsylvania, & par
 Hungaria eidem annexarum, in Genera
 earum Comitijs ad diem vigesimum quartum Ap
 anni Domini Millefimi Sexcentefimi Trigesimi t
 in Civitatem ALBAM-IVLLAM in dictis celebri

12:132K típus. Szöveginta: 37 A1b

X. tábla

A Æ B C D E F G H I K
L M N O P Q R S T U
V Y Z, -

1. 18A kiemelőtípus

A Æ B C D E F G H I J K L M N O P R S T U V W X Y
Z Qu A B C D E G I K L M N O P R S T U V Y Z a a á à á ä æ
b c d e e é ë ē ē f f f f g h i î j k l m m n ñ o ó ò ö
ø œ p q q q r r s s s s t t t t u ú ü û ü v w x y z
α & . , ; : ! ( ) 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

sűnkre az Bihar-Vármegyei Attyánkffiai kñes Vrunk, hogy Vár-
en egy néhány helyekben rálátratnék oly vámos hely az hol az Do-
k vámot exigálnak, de ugy el hadtak az hidakat veszni, hogy az
n járhatnak rajta. Végeztük azért egész országu, hogy ezt Articu-
iz Vice Ispanok mellé rendellyen az Vármegye bizonyos szemé-
akar perlustrállyák, és az hol suspicálnak szokatlan vámosok felől,

2. 19:98A típus. Szövegminta: 48 A7a

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Qu a á à á z b c d e e
è é f f f f g h i j k l m m n o ò ö p q q r r s s s s t u ú ü û v x y z
α & . , ; : ! ( ) 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

XI. tábla

Ioannes Chastellanus a füzendős Ifju, ki az uyonásban harajlott Királyt kö-
szönté fő emberkkézzel edgyveléivén magát; midőn edgy tisztelgetetelért
le haylott hívet fel emelni akartván a Király meg haylot volna; ez gonosz Ifju
a Királynak neki futamodék és torkát arányozván posájában találta a kő-
szütni. Ez Ifju Attyarak háza helyén rakatták ofztán, az Iesuitának ez köferralafk-
nak emlékezetire amaz kö ofzlopott mellynek helyen az uran kutatás tsinaltat-
tak az ifjuon; bé fészkeztet Iesuitak

1. 20:60A típus. Szöveg minta: RMK I 701 87.1. (1640)

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V X Y Z Qu A B C
 I L M N O P R S T U V x z á á á á x b c d e é è e ç f ff ffi fi
 g h i j k l m n o o ò ò ò ò p q r r s s fi ffi ft t
 u ú ü v x y z & % , ; : ? ([á " o i z 3 4 5 6 7 8 9

ujjabb háboruk ütköznek, ugyanyira hogy mindenkor más tanács adása nél-
kül szükölködünk, mindazonáltal az tanácsokat és elméket igazgato Isten az mi
elménket ugy megh világosította, erkölcsünket ékesítötte, és minden illetlen
dologtul minket ugy megh tartoztatot, hogy jól tudom azt, hogy semmi
szánzándékbol este oly vétket nem cselekedtünk, mellyel Nagyságtok szülei
indulattját megh sértettük volna, avagy hozzánk való jó akarattját megh tar-

2. 21:86A típus. Szöveg minta: RMK I 678 b4a (1638)

A I L M
 O P S

3. 22A kiemelőtípus

XIII. tábla

ס פ ז ג ט ס מ ל ל י ל ג כ פ י י ט ח ו ג ו ה ה ה ד ר ג ב ב א א
י ו י ו י - - - - - ת ת ש ש ר ק ק צ ו פ ס ע

מלא
מלאים
מלאני
משנה
מינה
מנת חלקי
מזרה
מעט
מעלות

1. 25: 132H típus. Szöveg minta: 58 Ooooo3a

A Æ B C D E F G H I J K L M N O Ó P Q R S
T U V W X Y Z A Æ B C D E G I J K L M N O P Q R S T
u v y z a á à â á æ b c d e é è ê ë ç ÿ f f f i f l g h i j k l m ñ
n ñ o ó o ò ô õ œ p q q q r s f f f t t u ù û ú v x y z
& . , ; : ? ? f (0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Τ Ι Τ Κ Ο Κ - Τ Ι Τ Κ Α Β α n , k ö v e t e t t - i s , é s e g y - k é n t
a' maga írájának, és szollásának mentégére,
s' más-ként pedig a' Magyarfágon
kapdoso elmés iffjuságnak ok-
tattatására, ki-botsátott,

2. 27: 122A típus. Szöveg minta: RMK I 773 c1 (1645)

XIV. tábla

A A B B C C D D E E F F G G H H I J K L M M N N
 O O P P Q Q R R S T U V U X Y a á à â æ a s b c d e
 ē è é f f f i i i g h i î ï j k l l m n o ó ò ô æ p q q r r s
 ſ ſ ſ ſ ſ t β t u ú ü ū u s v v x y z
 & & & . , ; : ? ? ! L)

*meg-bizonytetására akarmi hie ágazatot em-
 legetni: hanem a' miben a' derék külömbözés
 az Igaz Vallásuak és a' Partosok közötte va-
 gyon; az abban- való bé- kapást, ahhoz párto-
 lást kel-forgarni.*

1. 28:122 K típus. Szöveg minta: RMK I 701 D2a (1640)

A A A B B C C D D E E F F G G H I J K L M M N O
 P P Q R R S T U V U Y Z Q u a á à á à á æ a s u t b c &
 & t d e é è ë è æ f f f f f f f g h i i i i j k k l l m m n n
 n t o ó ò ô õ ö æ p q q r r s ſ ſ ſ ſ ſ ſ ſ t a β t u ú ü ū ū u s v
 x y z & . , ; : ? ? !) L * 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

*FI. unak és SZENT-LELEKnek, ditsőségére, a' Magyar Ke-
 reszténységnek az igaz Isteni-isméretben való g yarapodására, s' az
 ellen-káromkodoknak pedig szavok bé dugattatására, minden
 olvasni akarokval Istenes kegyességből és atyafisagos
 szeresetből közöltetik.*

2. 31:86K típus. Szöveg minta: RMK I 773 c1 (1645)

Wimz
su.

1. 34F kiemelőtípus

aa11 333.

2. 35F kiemelőtípus

XVII. tábla

„a” iniciálásorozat

XVIII. tábla

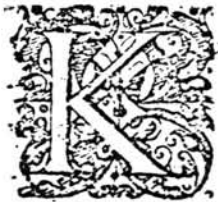
„a” iniciálásorozat

XIX. tábla

„a” és „b” iniciálésorozat

XX. tábla

„c” iniciaisorozat

XXI. tábla

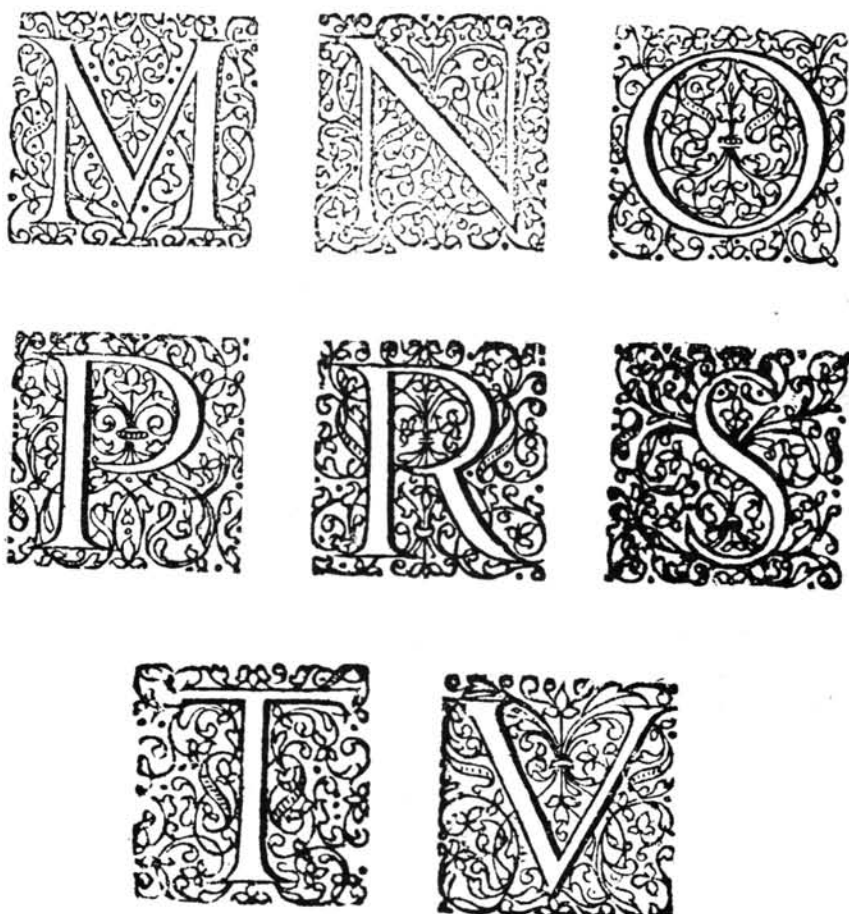
„c” iniciálásorozat

XXII. tábla

„d” iniciálásorozat

XXIII. tábla

„d” iniciálésorozat

XXIV. tábla

e

f

f

g

h

k

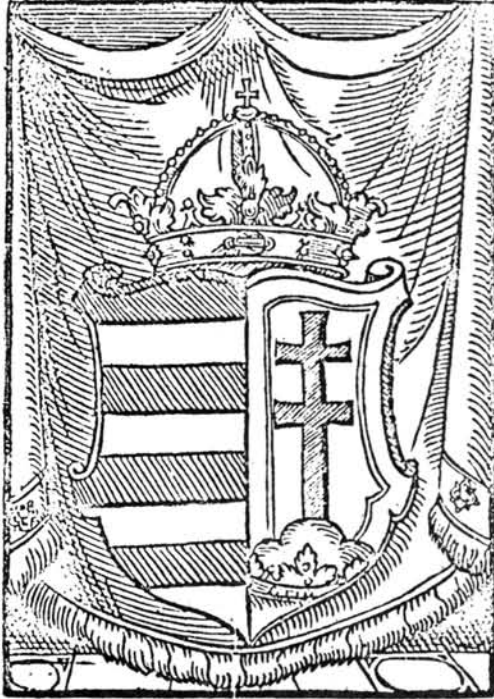

j

i

„e” — „k” iniciálésorozat

X.

VIII.

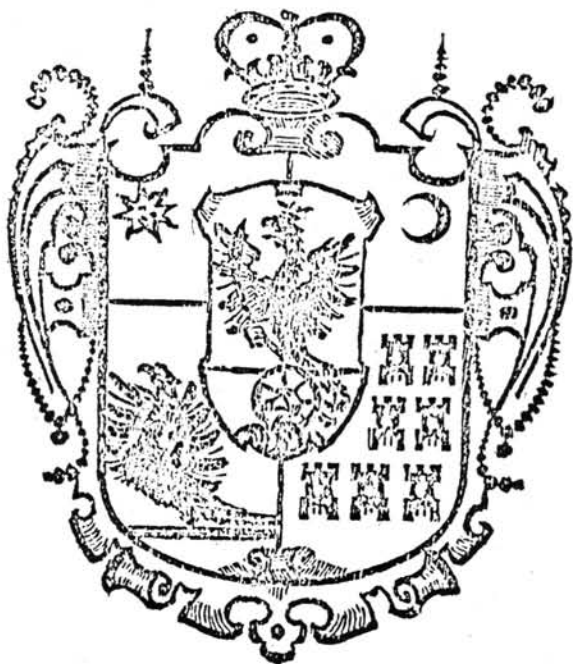

IX.

A pozsonyi, nagyszombati és kassai korszak díszei

XXVI. tábla

XX.

V.

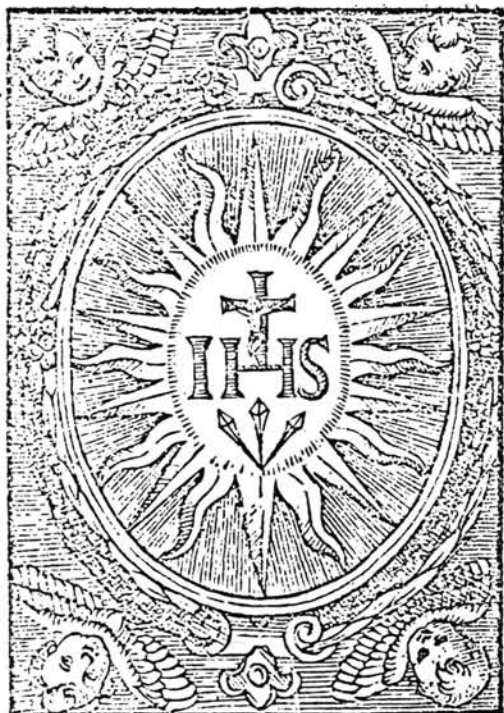
VI.

XIX.

A gyulafehérvári korszak könyvdíszei

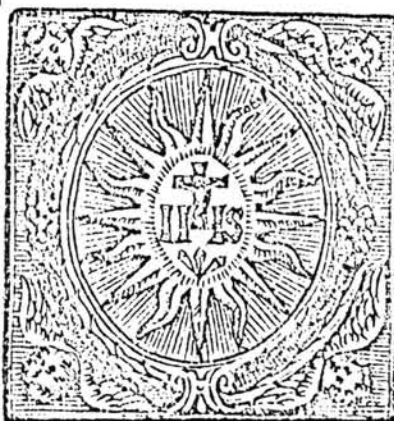

XVI.

XIV.

XVII.

A nyomdának csak pozsonyi korszakában használt díszei

XXIX. tábla

IV.

XIII.

I.

III.

II.

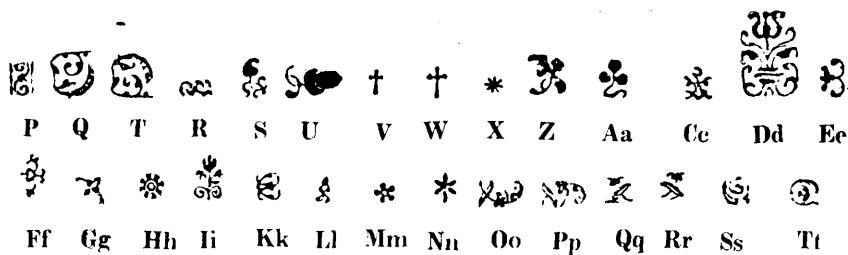
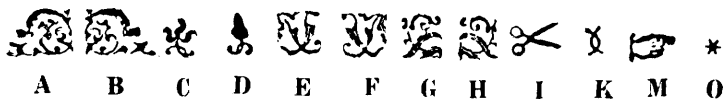

VII.

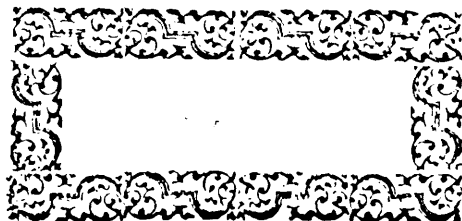
A korábbi állomáshelyeken is használt gyulafehérvári könyvdíszek

XXX. tábla

Nyomdai cifrák

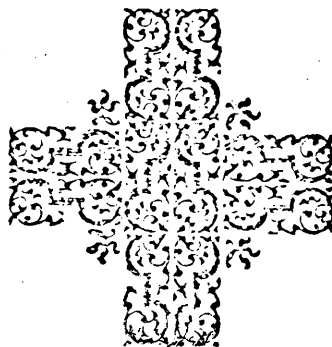
Pozsony 1613

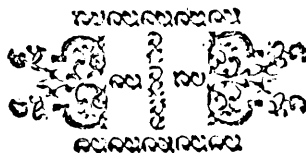
Nagyszombat 1619

Kassa 1622

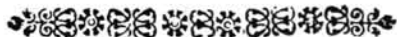
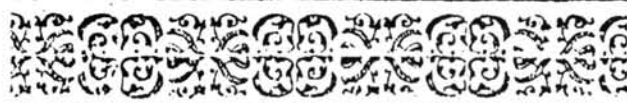
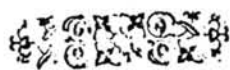

Pozsony 1613

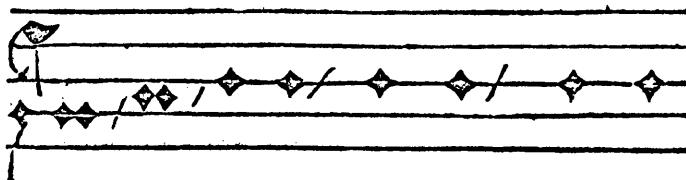
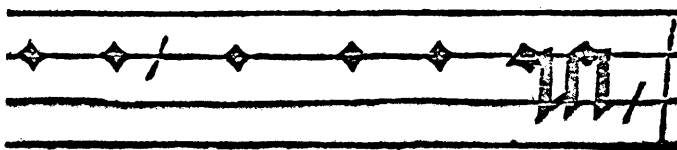
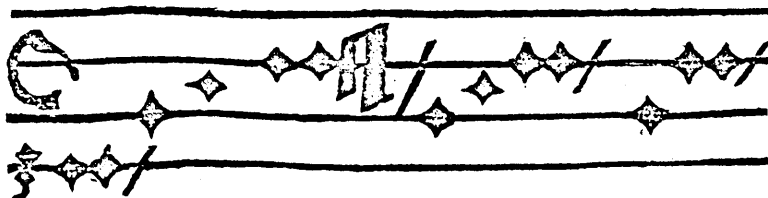
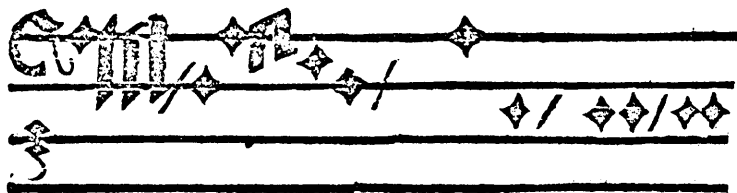
Pozsony 1611

XXXI. tábla

Nyomdai cifrák Gyulafehérvárról (1623—1636)

XXXII. tábla

Kottasorok az Öreg Graduálból

A GYULAFEHÉRVÁRI FEJEDELMI NYOMDA
ELSŐ KORSZAKÁNAK KIADVÁNYAI (1623—1636)
KINYOMTATÁSUK FELTÉTELEZETT SORRENDJÉBEN
EGY ÉVEN BELÜL IS⁺

1623

- 1*. *RMK I 527/b* — Articuli 1623. május 14. Concl.: június 6.
H. n. ny. n. Nikolaus MÜLLER vagy VÁLASZUTI András?
 $A^2 - C^2 = [6]$ fol. 2° 3 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 123—135. MKSz 1895.
255 = Sztripszky I. 1896/103.
OSZK: RMK I 527/a

1624

- 2*. *RMK II 428* — Exequiarum coereimonialum. Albae-Iulae (!)
1624 per Andream VALASZUTIUM et Martinum MEZLENINUM
[ ]⁴ [ ]⁶ E⁴ - Z⁴ Aa⁴ - Bb⁴ Cc⁴ = 167 [recte 155] + [36] pag.
4° 24 ív
OSZK: RMK I 539
- 3*. *RMK I 539* — Exequiae principales az az halotti pompa.
Feier-Varat 1624 VALASZ-UTI Andreas es MEZLENI Marton.
( )⁴, [ ]², A⁴ - Z⁴, Aa⁴ - Ll⁴ = [13] + 2 + 263 + [9] pag. 4°
35 1/2 ív
OSZK: RMK I 539/a
- 4*. *RMK I 538/b* — Articuli 1624. június 23. Concl.: július 8.
H. n. ny. n. [MESZLÉNYI Márton]
A⁴ = [4] fol. 2° 2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 233—9. MKSz 1895.
256 = SZTRIPSZKY I. 1898/105.
OSZK: RMK I 539/b

1625

- 5*. *RMK I 545/a* — Articuli 1625. május 1. Concl.: május 29.
H. n. Martinus MESZLENI Typographus Suae Serenitatis.
A⁶ = [6] fol. 2° 3 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 263—73. MKSz
1895, 256. = SZTRIPSZKY I. 1899/106.
OSZK: RMK I 545/a
6. *RMK I 545/b* — [Limitatio rerum forensium]
H. n. 1625 Excudebat Martinus M. typographus Suae Serenitatis
[?] fol. 2°? ? ív (A hasonló terjedelmű 1626. évi kiadás — RMK I 555/b — alap-
ján ez kb. 6 1/2 ív terjedelmű lehetett)
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 273—302.
- 7*. *RMK I 555* — Kalendárium... 1626. esztendőre és prognosztikon.
Feier-Várat É. n. MESZLENI Marton
A⁸ - C⁸ = [24] fol. 16° 1 1/2 ív
OSZK: RMK I 555/ MTA K: RM I 8° 270

⁺ A betűs RMK-számok az RMNy-szerkesztőség belső használatára szolgálnak.

* A fellelhető és megvizsgált nyomtatványokat csillaggal jelöltem. Ahol a csillag hiányzik, ott vagy nem maradt fenn példány, vagy nem volt hozzáférhető. Az egyes tételek után az általam vizsgált példányok lelhelyét és jelzetét is megadtam.

1626

- 8*. *RMK I 555/a* — *Articuli 1626. május 24. Concl.: június 17.*
H. n. Imprimebat Martinus MESZLENI Typographus S. S.
A⁸= [8] fol. 2° 4 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 312—326. MKSz.
1895.256 = SZTRIPSKY I. 1905/112.
OSZK: RMK I 555/a
- 9*. *RMK I 555/b* — *Limitatio az országnak generális gyűlésében. 1626. június 12.*
Feier-Varat Nyomtatta MESZLENI Marton Urunk ő Felsege Könyv Nyomtatoja
A⁶—B⁶ C¹= [13] fol. 2° 6 1/2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 326—354. MKSz 1929. 97.
OSZK: RMK I 555/b RMK I 555/c, és foto.
- 10*. *RMK I 595/b* — [MOLNÁR Gergely: *Elementa grammaticae latina...*] töredék
H. n. é. n. [1624—1630] [Gyulafehérvár MESZLENI Márton?
[?] fol. 8° [?] ív
MKSz 1878. 270 = SZTRIPSKY I. 1924/131
Nyomatási éve 1624—1630 között, átlagév: 1626.
OSZK: RMK I 1612/d

1627

- 11*. *RMK II 449* — BORNEMISZA Ferenc: *Repotiis...*
Albae Juliae 1627 Imprimebat Martinus MESZLENI
A⁴—B⁴= [8] fol. 3° 2 ív
MTAK: RM Ir II 48
12. *RMK II 448/b* — PÁLÓCZI HORVÁT János: *Propempticon...*
Albae Iuliae 1627 M. MESZLENI
[terjedelme ismeretlen] 4° [kb. 2 ív]
NÁGLER, Doina: *Catalogul Transilvanicelor. Vol. 1.*
Sibiu 1974. 218. sz.
Sibiu, Muzeul Brukenthal VII/1997
- 13*. *RMK I 561/c* — *Articuli 1627. április 4. Concl.: április 28.*
H. n. ny. n. [MESZLENI Márton]
A⁴= [4] fol. 2° 2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 366—72. MKSz 1895
257 = SZTRIPSKY I. 1909/116.
OSZK: RMK I 561/a
- 14*. *RMK I 561/a* — *Limitatio 1627. április 30.*
H. n. ny. n. [MESZLENI Márton]
A⁸—B⁸= [16] fol. 2° 8 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 378—418. MKSz 1900.
198 = SZTRIPSKY I. 1910/117.
OSZK: RMK I 561/c, FM 2/2504
- 15*. *RMK I 561/d* — *Limitatio 1627. október 24. [2. kiad.]*
A⁶ B⁴ C⁹= [19] fol. 2° 9 1/2 ív
Magyar Történelmi Tár XVIII. 206.
Vö.: a 2. kiadás utánnomásával: RMK I 725/d (1642)
OSZK: FM 2/1105
16. *RMK II 449/a* — MAKSAI ŐSE Péter: *Disputatio de iustificatione...*
H. n. 1627 ny. n. [MESZLENI Márton]
[?] fol. [feltehetően 4°, 8 fol. = 2 ív]
Bod Péter: *Athenas 355, Szinyei József: Magyar írók... VIII. 441.*

1628

17. *RMK I 569* — ALVINCZI Péter — CZEGLÉDI János: *Az néhai feleséges BATHORI Gábornak... anno 1628. 21. Sept... beszédek.*
Albae Juliae 1628 Impressit Jacobus E. LIGNICENSIS.
A⁴—E⁴ F²= [22] fol. 4° 5 1/2 ív
NÉMETH János: *Memoria typographiarum... Pest 1818. 35.*

- 18*. *RMK I 569/a* — Articuli 1628. április 9. Concl.: május 5.
H. n. ny. n. [EFFMURDT Jakab]
A⁴=[4] fol. 2° 2 ív
OSZK: RMK I 569/a

1629

- 19*. *RMK I 580/b* — Articuli 1629. április 8. (1. kiad.) Concl.: április 24.
H. n. ny. n. [EFFMURDT Jakab]
A⁴=[4] fol. 2° 2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 491–498. Erdélyi Múzeum 1907. 250.
OSZK: RMK I 580/b, FM 2/3119

1630

- 20*. *RMK I 592/a* — Articuli 1630. január 25. Concl.: február 17.
Albae Iuliae Iacobus EFFMURDT LIGNICENS. Typogr.
Suae Serenitatis
A⁶ B⁴–D⁴ E³=[21] fol. 2° 10 1/2 ív
Benne utalás RMK I 580/a (2. kiadás)-ról.
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 76–107. MKSz 1895.
258 = SZTRIPSZKY I 1920/127
OSZK: RMK I 592/a
21. *RMK II 458* — ALSTED, J. H.: Disputatio... 20. et 22. aprilis. Respondente
B. UZONI
Albae Iuliae 1630 Imprimebat Iacobus EFFMURDT Suae Serenitatis Typographus
A⁴–B⁴=[8] fol. 4° 2 ív
Olim: Sárospatak
22. *RMK II 459* — BISTERFELD, J. H.: Disputatio... 8 et 15. Maji. Responden-
tibus S. KESERÜI et J. BENYEI.
Albae Iuliae 1630 Imprimebat Iacobus EFFMURDT Suae Serenitatis Typogra-
phus
A⁴=[4] fol. 4° 1 ív
Olim: MTAK
- 23*. *RMK II 460* — Epicedia dicta
Albae Iuliae 1630 Iacobus EFFMURDT LIGNICENSIS
Typogr: Suae Serenit:
A⁴=[4] fol. 4° 1 ív
MTAK: A 190/VII (foto)
24. *RMK II 461* — FROSCH, Johannes: Der CI Psalm
Weissenburg 1630 durch Iacobum EFFMURDT
[4]+72 pag. 4° 10 ív
Olim: Sibiu, Ev.
25. *RMK II 462* — MACONIUS, J.: Majuma
Albae Iuliae 1630 Excudebat Iacobus EFFMURDT
A⁴–B⁴=[8] fol. 4° = 2 ív
Sibiu, Muzeul Bruckenthal
26. *RMK II 463* — MACONIUS, J.: Cunis... május 4.
Albae Iuliae 1630 Excudebat Iacobus EFFMURDT
A⁴ B²=[6] fol. 4° 1 1/2 ív
Sibiu, Muzeul Bruckenthal. Olim: Sárospatak
- 27*. *RMK I 580/a* — Articuli 1629. április 8. Concl.: április 24. (2. kiad.)
H. n. ny. n. [EFFMURDT Jakab]
A⁴=[4] fol. 2° 2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 494 és IX. 84.
MKSz 1897, 52 = SZTRIPSZKY I 1619/123.
OSZK: RMK I 580/a, FM 2/2507

- 28*. *RMK I 592* — DENGELÉGI P.: Rövid anatomia
Feier-Varat 1630 LIGNICEI EFFMURDT Iacob
( )⁸, a¹⁺¹, A - Z⁸ Aa⁴ Bb²=[52]+33+883 [recte 388]
pag. 8° 25 ív
OSZK: RMK I 592, BEK: RMK I 101, MTAK: RM Ir 0 472
- 29*. *RMK I 592/b* — Articuli 1630. július 10. Concl.: július 17.
Feier-Varat Níomtatta LIGNICEI EFFMURDT Iacob
ó Felsege könyvniomtatoia
A⁴=[4] fol. 2° 2 ív
OSZK: RMK I 592/b, BEK: RMK I 104

1631

- 30*. *RMK I 592/c* — Articuli 1630. december 20. Concl: december 29.
Feier-Várat 1630 (!) [recte 1631] Níomtatta LIGNICEI EFFMURDT Iacob
Urunk Könyvniomtatoia
A² B³=[5] fol. 2° 2 1/2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 148—156. MKSz 1895.
257=SzTRIPSKY I 1919/126.
OSZK: RMK I 592/c
- 31*. *RMK I 599/a* — Articuli 1631. június 5. Concl: július 1.
Feier-Varat níomtatta LIGNICEI EFFMURDT Iacob Fejedelem Urunk Könyv-
níomtato és Compactora
A⁴ - B⁴=[8] fol. 2° 4 ív
OSZK: RMK I 599/a

1632.

- 32*. *RMK I 612/a* — Articuli 1632. május 1. Concl.: május 10.
Feier-Varat Níomtatta LIGNICEI EFFMURDT Iacob Fejedelem Urunk Könyv-
níomtato és compactora.
A⁶=[6] fol. 2° 3 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 280—88. 1895.
258=SzTRIPSKY I 1930/137
OSZK: RMK I 612/a
- 33*. *RMK I 613* — Practica aritmetica
Feier-Varat 1632 LIGNICEI EFFMURDT Iacob által
[ ]⁶, A⁶ - Q⁶ R²=[104] fol. 12° 8 2/3 ív
OSZK: FM 2/0122
- 34*. *RMK I 616* — SZYKSZAY HELOPOEUS B.: Az mi keresztyeni hitünknek három
fü articulúsáról
Feier-Varat 1632 Nyomtattatot LIGNICEI EFFMURDT Iacob által
[ ]¹, A¹² - R¹² S⁴=[1]+209 [recte 208] fol. 12° ív
OSZK: RMK I 616
- 35*. *RMK I 614 + 615* — SIBOLTI D.: Lelki hartz...; VIDOS L.: Halandó emberek...
Feier-Varat 1632 Nyomtattatot LIGNICEI EFFMURDT Iacob által
A¹ ?^{2.6} A^{2.8} B¹² - E¹² F²=[63] fol. 12° 5 1/3 ív
OSZK: RMK I 614 + 615. MTAK: Ráth 141
- 36*. *RMK I 617* — TOLNAI István: Az witebergai...
Fejedelem Níomtattatot 1632 LIGNICEI EFFMURDT Iacob,
Fejedelem Urunk Typographusa és Compactora által
+⁴ - + + + +⁴, + + + + +², A⁴ - Z⁴, Aa⁴ - Pp⁴ Qq², [ ]¹=[36]+307+[3]
pag. 4° 43 1/2 ív
OSZK: RMK I 617

- 37*. *RMK I 627/a* — Articuli 1633. április 24. Concl.: május 13.
Fejer-Varat Niomtattatot LIGNICEI Iacob Fejedelem
Urunk Könyvnyomtató és Compactora által
A⁸=[8] fol. 2° 4 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 312—25. MKSz 1895.
259=SZTRIPSZKY I 1935/142.
OSZK: *RMK I 627/a*
38. *RMK I 627/b* — Articuli 1633. április 24. Concl.: május 13.
(kiegészítés *RMK I 627/a*-hoz)
Fejer-Varat Niomtattatot LIGNICEI Iacob Fejedelem
Urunk könyvnyomtató és Compactora által
A² (?)=[2] fol. 2° 1 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 325—6. MKSz 1897.
52=SZTRIPSZKY I 1934/141.
Kolozsvár EK
- 39*. *RMK I 627/c* — Articuli 1633. augusztus 21. Concl.: augusztus 31.
H. n. ny. n. EFFMURDT Jakab
A⁴=[4] fol. 2° 2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 376—382. MKSz 1895.
259=SZTRIPSZKY I 1936/143.
OSZK: *RMK I 627/a*

- 40*. *RMK I 633/a* — Articuli 1634. május 12. Concl.: június 1.
H. n. ny. n. [EFFMURDT Jakab]
A⁶=[6] fol. 2° 3 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 398—409. MKSz 1895.
259=SZTRIPSZKY I 1939/146.
OSZK: *RMK I 633/a*
- 41*. *RMK II 485* — (ALSTED, J. H.): Rudimenta linguae graecae.
Albae Iuliae 1634 Typis Illustr: Princ: Transylvan:
Excudebat Iacobus LIGNICENSIS
A—F⁸ G⁴=105 [recte 103] pag. 8° 6 1/2 ív
OSZK: foto
- 42*. *RMK II 487* — (ALSTED, J. H.): Catechismus religionis Christianae
Albae Juliae 1634 ny. n. [EFFMURDT Jakab]
A⁸ B⁴ C⁸ D³⁺¹=[2]+3+46 pag. 12° 2 ív
BEK: *RMK II 69*
- 43*. *RMK II 486* — (ALSTED, J. H.): Rudimenta linguae latinae
Albae-Iuliae 1634. ny. n. [EFFMURDT Jakab]
A—G⁸ H²=115 pag. 8° 7 1/2 ív
OSZK: foto
- 44*. *RMK I 645* — Kalendárium 1635-re és Judicium astromantium
Fejervarra(t) [1634] Niomt(atta EFFMURT)
[A—B]⁸ C⁸+?= [24+?] fol. 16° [2+? ív]
OSZK: FM 2/2505

- 45*. *RMK II 497* — (ALSTED, J. H.): Latium in nuce
Albae-Juliae 1635 Typis Celsissimi Principis Transylv.
[ ]⁸ E⁷ F⁸—Q⁸ R² S⁸=276 [recte 226] pag. 8° 14 1/2 ív
OSZK: *RMK II 497*
- 46*. *RMK II 499* — (BISTERFELD, J. H.): Elementa logica
Albae-Juliae 1635 ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.]
A—C⁸ D²=52 pag. 8° 4 1/4 ív
OSZK: *RMK II 499*

- 47*. *RMK I 644/c* — ERDŐBÉNYEI DEÁK J.: *Janua linguarum Albae-Juliae 1635* ny.n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A - T⁸ V² = [10] + 297 pag. 8° 19 ív
Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959. 182.
OSZK: RMK I 644/a
- 48*. *RMK I 644/b* — *Articuli 1635. május 13. concl.: június 10.* H. n. ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A¹⁰ = [10] fol. 2° 5 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 414 - 34. MKSz 1895.
260 = SZTRIPSZKY I. 1944/151
OSZK: RMK I. 645/a, BEK: MS G 507
- 49*. *RMK II 495* — (ALSTED, J. H.): *Rudimenta linguae latinae Ed. 2.* Albae-Juliae 1635 ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A⁸ - G⁸ H⁴ = 119 pag. 8° 8 ív
OSZK: RMK II 495
- 50*. *RMK II 498* — (ALSTED, J. H.): *Grammatica latina* Albae-Juliae 1635 ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A - L⁸ = 176 pag. 8° 11 ív
OSZK: RMK II 498
- 51*. *RMK II 496* — ALSTED, J. H.: *Rudimenta linguae Hebraicae* Albae-Juliae 1635 ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A - F⁸ G⁴ = 104 pag. 8° 7 ív
MTAK: RM Ir II 54
- 52*. *RMK II 500* — (PISCATOR, L. Ph.): *Rudimenta rhetoricae* Albae-Juliae 1635 ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A - C⁸ D² = [2] + 49 pag. 8° 4 ív
OSZK: foto

1636

- 53*. *RMK I 657/c* — *Articuli Kolozsvár 1636. február 15. Concl.: február 28.* H.n. ny.n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A⁴ = [4] fol. 2° 2 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 458 - 64. MKSz 1895.
260 = SZTRIPSZKY I. 1949/156
OSZK: RMK I 658/a
- 54*. *RMK I 657/b* — *Articuli 1636. május 25. Concl.: június 6.* H. n. ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A⁶ = [6] fol. 2° 3 ív
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 505 - 14. MKSz 1895.
260 = SZTRIPSZKY I 1947/154
OSZK: RMK I 657/a
- 55*. *RMK II 505/a* — RATAGIUS, W.: *Carmen panegyricum* Albae Juliae 1636 Typis Celsissimi Principis A⁴ = [4] fol. 4° 1 ív
MKSz 1913. 245.
OSZK: FM 2/2814
- 56*. *RMK I 658* — KESERÜI DAJKA J. - GELEJI KATONA I.: *Öreg graduál* Feir-Varatt 1636 ny. n. [Fejedelmi ny.] [ ]³, (( )², ((( )², (:)⁴, A - Z⁴, Aa - Zz⁴, Aaa - Vvv⁴, A - Z⁴, Aa - Ll⁴ = 416 fol. 2° 208 ív
OSZK: RMK I 658, MTAK: RM Ir F 22
- 57*. *RMK II 505 = RMK I 657/a* — (ALSTED, J. H.): *Catechismus religionis latine et hungarice* Albae Juliae 1636, ny. n. [Typis Celsissimi Principis Trans.] A - D¹² = 95 pag. 12° 4 ív
MKSz 1883. 237 = SZTRIPSZKY I 1948/155
OSZK: FM 2/1957

- 58*. *RMK II 494* — ALSTED, J. H.: Prodrömus religionis + *RMK II 573* —
 (BISTERFELD, J. H.): Indices VII.
 Albae-Juliae 1635 [recte 1636—1641] Typis Celsissimi
 Principis Transylvaniae
 A—Z⁶, Aa—Vv⁶ Xx⁴ Yy—Zz⁶, Aaa—Zzz⁶, Aaaa—Zzzz⁶, Aaaaa—Ccccc⁶
 Dddd—Sssss⁴ Ttttt⁶ = 1135 + [133] pag. 2° 317 ív
 OSZK: RMK II 494; Ráday: RMK 3.18.

A KIADVÁNYOK MŰFAJAI MEGOSZTLÁSA 1623—1636 KÖZÖTT

1. Államigazgatással kapcsolatos kiadványok:

1, 4, 5, 6, 8, 9, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 27, 29, 30, 31, 32, 37, 38, 39, 40, 48, 53, 54,
24 mű

2. Tankönyvek:

10, 41, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52
10 mű

3. Vallásos, hitvitázó kiadvány, katekizmusok:

16, 21, 24, 28, 34, 35, 36, 42, 56, 57, 58*
11 mű

4. Alkalmi kiadványok:

2, 3, 11, 12, 17, 22, 23, 25, 26, 33, 55
11 mű

5. Naptárak

7, 44
2 mű

Összesen 58 mű

	NYOMDÁSOK	KIADVÁNYAIK SZÁMA
1623	Nikolaus Müller vagy Válaszuti András	1
1624	Válaszuti András és Meszléni Márton	3
1625—1627	Meszléni Márton	12
1628—1634	Effmurdtt Jakab	28
1635—1636	Fejedelmi Nyomda	14
		58

* A nyomtatás megkezdésének időpontja 1636.

NYOMDAI ANYAG LEÍRÁSA — KATALÓGUS

Betűkészlet

- 1:84A** H:2,6; 1:2,9; n:1,6; p:2,8; Kapitälchen: 1,7
Használata: Pozsony 1610—1617
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1624—1634
 Antikva szövegtípus
- 2:100A** H:3,1; 1:3,2; n:2,0; p:3,4; Kapitälchen: 1,9
Használata: Pozsony 1609—1617
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621
 Gyulafehérvár 1624—1633
 Antikva szövegtípus
- 3:119A** H:3,6; 1:4,0; n:2,2; p:4,1; Kapitälchen: 2,2
Használata: Pozsony 1610—1616
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1623—1635
 Antikva szövegtípus
- 4:132A** H:4,1; 1:4,4; n:2,5; p:4,4; Kapitälchen: 2,5
Használata: Pozsony 1609—1617
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1623—1636
 Antikva szövegtípus
- 5:188A** H:6,2; 1:6,2; n:3,6; p:6,4; Kapitälchen: —
Használata: Pozsony 1609—1617
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1623—1636—
 Antikva kiemelő típus
- 6A** 6,8/7,0; 1:6,8; n:4,0; p:7,0;
 (20-sor magasság nem mérhető) Kurrens csak 1632/1633-tól.
Használata: Pozsony 1610—1613
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1623—1636—
 Antikva kiemelő típus
- 7A** 9,4; kurrens: — (20-sor magasság nem mérhető)
Használata: Pozsony 1610—1616
 Nagyszombat 1619
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1623—1636—
 Antikva kiemelő típus
- 8A** 14,0; kurrens: — (20-sor magasság nem mérhető)
Használata: Pozsony 1610—1613
 Nagyszombat 1619
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624—1636—
 Antikva kiemelő típus
- 9:84K** H:2,5; 1:2,8; n:1,7; p:2,7;
Használata: Pozsony 1609—1617
 Nagyszombat 1619
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1624—1632
 Kurzív szövegtípus

- 10:100K** H:2,5; 1:3,4; n:2,1; p:3,8;
Használata: Pozsony 1609–1617
Nagyszombat 1619–1620
Kassa 1621
Gyulafehérvár 1624–1635
Kurzív szövegtípus
- 11:119:K** H:3,1; 1:4,0; n:2,2; p:4,2;
Használata: Pozsony 1610–1617
Nagyszombat 1619–1620
Kassa 1621–1622
Gyulafehérvár 1623–1635
Kurzív szövegtípus
- 12:132K** H:4,1; 1:4,6; n:2,6; p:4,7;
Használata: Pozsony 1609–1617
Nagyszombat 1619–1620
Kassa 1621–1622
Gyulafehérvár 1623–1636–
Kurzív szövegtípus. (20-sor mérete 132/134 között váltakozik)
- 13G** 7,0
(20-sor magasság nem mérhető)
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1624
Görög kiemelő típus
- 14:79A** H:2,6; 1:2,6; n:1,6; p:2,8; kapitälchen: —
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1630
Antikva szövegtípus
- 15:100G** Verzális: — λ :2,6; ν :1,5;
(20-sor méret nem mérhető, de a 2:100A-val együtt fordul elő)
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1630
Görög szövegtípus
- 16A** 5,5; kurrens: — (20-sor méret nem mérhető)
Használata: Pozsony 1613–1616
Nagyszombat 1619–1620
Kassa 1621–1622
Gyulafehérvár 1625–1636–
Antikva kiemelő típus
- 17:119G** 4,1; kurrens: —
(20-sor méret nem mérhető, de a 11:119K -val együtt fordul elő)
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa 1621–1622
Gyulafehérvár —
Görög kiemelő típus
- 18A** 8,0/8,2; kurrens — (20-sor méret nem mérhető)
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1630–1636–
Antikva kiemelő típus

- 19:98A** H:2,9; 1:3,0; n:1,9; p:3,1; Kapitälchen: 2,2
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634 (jún.)—1636—
 Antikva szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei
 Brewer-nyomda 1633-tól használt típusával.
- 20:60A** H:1,7; 1:1,9; n:1,2; p:2,0; Kapitälchen: —
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634—1636—
 Antikva szövegtípus
- 21:86A** H:2,2; 1:2,5; n:1,5; p:2,5; Kapitälchen: 1,8
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634—1636—
 Antikva szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei
 Brewer-nyomda 1633-tól használt típusával.
- 22A** 25,0; kurrens: — (20-sor méret nem mérhető)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634—1636—
 Antikva kiemelő típus
- 23** üres
- 24:86G** H:2,4; λ:2,0; v:1,5; β:3,4;
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634—1636—
 Görög szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda görög szövegtípusával
- 25:132H** betűmagasság: 2,3;
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1635—
 Héber szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda héber szövegtípusával
- 26** üres
- 27:122A** H:3,7; 1:4,0; n:2,3; p:4,0; Kapitälchen: 2,1
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1635—1636—
 Antikva szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei
 Brewer-nyomda 1633-tól használt szövegtípusával
- 28:122K** H:3,5; 1:3,9; n:2,2; p:4,3;
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1635—1636—
 Kurzív szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei
 Brewer nyomda 1633-tól használt szövegtípusával
- 29A** 18,0; kurrens: — (20-sor méret nem mérhető)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1635/1636—
 Antikva kiemelő típus

- 30** üres
- 31:86K** H:2,5; 1:2,6; n:1,5; p:3,0;
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634—1636—
 Kurzív szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei Brewer-nyomda 1633-tól használt szövegtípusával
- 32:98K** H:2,7; 1:3,2; n:2,0; p:3,8;
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1636—
 Kurzív szövegtípus. Megegyezik a sárospataki nyomda 1650-től és a lőcsei Brewer-nyomda 1633-tól használt szövegtípusával
- 33G** 5,4; kurrens: — (20-sor méret nem mérhető)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1634—
 Görög kiemelő típus
 P:6,0; m:3,5; (20-sor méret nem mérhető)
- 34F** *Használata:* Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1635/1636—
 Fraktúr kiemelő típus, fabetűk
 1:23,0/26,0; p:28,0; (20-sor méret nem mérhető)
- 35F** *Használata:* Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1635/1636—
 Fraktúr kiemelő típus, fabetűk

Nyomdai cifrák

- A** 6,4×8,5 *Használata:* Pozsony 1609—1617
 Nagyszombat 1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1624—1636—
- B** tükörképe
B 6,4×8,9 *Használata:* Pozsony 1609—1617
 Nagyszombat 1620
 Kassa 1621—1622
 Gyulafehérvár 1624—1636—
- A** tükörképe
C 4,8×4,5 *Használata:* Pozsony 1609—1616
 Nagyszombat 1619
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624—1636
- D** 5,9×2,7 *Használata:* Pozsony 1616
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624—1636—
- E** 5,9×5,3 *Használata:* Pozsony 1609—1616
 Nagyszombat 1619—1620
 Kassa 1621
 Gyulafehérvár 1624—1632
- F** tükörképe

F	5,9 × 5,3	<i>Használat:</i>	Pozsony	1609—1616
			Nagyszombat	1619—1620
			Kassa	1621
			Gyulafehérvár	1624—1632
		E tükörcsképe		
G	5,4 × 5,4	<i>Használat:</i>	Pozsony	1609—1616
			Nagyszombat	1619—1620
			Kassa	1621
			Gyulafehérvár	1624—1636
		H tükörcsképe		
H	5,6 × 5,4	<i>Használat:</i>	Pozsony	1609—1616
			Nagyszombat	1619—1620
			Kassa	1621
			Gyulafehérvár	1624—1636
		G tükörcsképe		
I	4,2 × 6,6	<i>Használat:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1624
K	2,1 × 3,8	<i>Használat:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	1620
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1624
L	üres			
M	3,8 × 6,0	<i>Használat:</i>	Pozsony	1613—1616
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1624—1627
N	üres			
O	2,0 × 2,3	<i>Használat:</i>	Pozsony	1613—1614
			Nagyszombat	1619
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1624—1636—
P	4,3 × 3,2	<i>Használat:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	1621
			Gyulafehérvár	1624—1632
Q	5,7 × 5,5	<i>Használat:</i>	Pozsony	1609—1616
			Nagyszombat	1619—1620
			Kassa	1621
			Gyulafehérvár	1626—1636
		T tükörcsképe		
R	2,0 × 4,3	<i>Használat:</i>	Pozsony	1609—1616
			Nagyszombat	1619
			Kassa	1621—1622
			Gyulafehérvár	1625—1636
S	5,1 × 3,3	<i>Használat:</i>	Pozsony	1610—1613
			Nagyszombat	1619
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1627—1630
T	5,7 × 5,5	<i>Használat:</i>	Pozsony	1609—1616
			Nagyszombat	1619—1620
			Kassa	1621
			Gyulafehérvár	1626—1636
		Q tükörcsképe		
U	4,5 × 7,7	<i>Használat:</i>	Pozsony	1613
			Nagyszombat	1619
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632/1633

V	3,5×1,9	<i>Használata:</i>	Pozsony	1613
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632
W	4,5×2,7	<i>Használata:</i>	Pozsony	1613—1616
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	—
X	2,2×2,2	<i>Használata:</i>	Pozsony	1610—1616
			Nagyszombat	1619
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	—
Y	üres			
Z	5,5×5,2	<i>Használata:</i>	Pozsony	1613
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632/1633
Aa	5,0×3,6	<i>Használata:</i>	Pozsony	1616
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1625—1636—
Bb	üres			
Cc	4,4×4,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1630—1636
Dd	11,0×7,3	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632—1636
Ee	5,0×3,3	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632—1634
Ff	5,8×2,6	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632
Gg	3,3×3,3	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1632—1636
Hh	3,5×3,3	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1634—1636
Ii	6,0×4,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1634—1636
Kk	3,8×3,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1634—1636
Ll	3,2×1,8	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
			Nagyszombat	—
			Kassa	—
			Gyulafehérvár	1635—1636

Mm 2,8×2,8	<i>Használata:</i>	Pozsony	1616
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	—
Nn 4,0×3,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	1616
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	—
Oo 3,5×6,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	1634
Pp 3,5×6,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	1634
Qq 3,6×3,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	1632
		Rr tükörképe	
Rr 3,6×3,0	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	1632
		Qq tükörképe	
Ss 4,0×3,5	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	1632
		Tt tükörképe	
Tt 4,0×3,5	<i>Használata:</i>	Pozsony	—
		Nagyszombat	—
		Kassa	—
		Gyulafehérvár	1632
		Ss tükörképe	

Iniciálék

- a) sorozat 44,0×44,0 Keretezetlen, naturalis növényi és figurális díszítésű klisé
Használata: Pozsony 1610—1613
Nagyszombat 1620
Kassa 1621
Gyulafehérvár 1623—1636—
- b) sorozat 17,5×19,0 Keretezetlen, stilizált növényi és figurális díszítésű klisé
Használata: Pozsony 1609—1616
Nagyszombat 1619
Kassa 1622
Gyulafehérvár 1623—1636—
- c) sorozat 25,0×26,0 Keretezetlen, stilizált növényi díszítésű, sávozott klisé =
Bártfa; SOLTÉSZ Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés... LIX.
tábla 1—8; és Brassó; uo: II. tábla 5—9.
Használata: Pozsony 1610—1617
Nagyszombat 1619—1620
Kassa 1621—1622
Gyulafehérvár 1624—1636—

- d) sorozat 31,0×31,0 Keretezetlen, stilizált növényi díszítésű, pontozott klisé
Használata: Pozsony 1610—1616
 Nagyszombat 1619
 Kassa 1622
 Gyulafehérvár 1624—1636—
- e) sorozat 17,0×14,0 Keretezett, valószínűleg egyszínű fekete alapon fehér betű, repedezett. Csak E betű.
Használata: Pozsony —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1630
- f) sorozat 11,0×11,0 Keretezett, fekete alapon fehér betű. Rongált, töredezett. Csak A és K betű.
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1632—1636
- g) sorozat 23,0×23,0 Keretezett, fekete alapon fehér betű, kétoldalt egy-egy álló puttó. Rongált, repedezett. A nyomda anyagában a korábbi állomáshelyeken nem fordult elő — Gyulafehérvárott is csak az I betű — viszont azonos a nagyszombati érseki nyomda 3. iniciálesorozatával (Vö.: SOLTÉSZNÉ, LII. tábla 18.)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat Érseki nyomdában
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1632/1633
- h) sorozat 32,0×32,0 Keretezett, stilizált növényi díszítésű klisé. Csak E betű. Azonos a lócsi Brewer-nyomda 1627-től kezdve használt iniciálesorozatával (PAVERCSIK Ilona szíves közlése)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1632/1633
- i) sorozat 23,0×21,0 Fekete alapon fehér gyöngyökkel keretezett iniciálé, a fehér betűt fehér virágok fogják közre. Kopott, rongált. A nyomda anyagában a korábbi állomáshelyeken nem fordult elő — Gyulafehérvárott is csak az E betű — viszont azonos a nagyszombati érseki nyomda 6. sorozatával (Vö.: SOLTÉSZNÉ, LV. tábla 13.)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat Érseki nyomda
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1636
- j) sorozat 28,0×28,0 Keretezett, fekete alapon két fehér indával díszített fehér betű. Erősen kopott. A nyomda anyagában a korábbi állomáshelyeken nem fordult elő — Gyulafehérvárott is csak az A betű — viszont azonos a nagyszombati érseki nyomda 4. sorozatával (Vö.: SOLTÉSZNÉ, i. m. LV. tábla 3.)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat Érseki nyomda
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1632/1633
- k) sorozat 33,0×33,0 Keretezett, stilizált növényi díszítésű klisé. Csak A betű.
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1632/1633

Díszek és illusztrációk

- I.** 29,0×40,7 Trapéz alakú, keret nélküli, ornamentális záródísz.
Használata: Pozsony 1613—1614
 Nagyszombat 1619
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624—1632
- II.** 25,5×44,0 Fekvő ovális alakú, arabeszkos záródísz
Használata: Pozsony 1612—1613
 Nagyszombat 1619
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624—1632
- III.** 36,0×41,3 Pajzs alakú, ornamentális záródísz
Használata: Pozsony 1613
 Nagyszombat 1619
 Kassa 1622
 Gyulafehérvár 1624—1629
- IV.** 29,0×68,5 Ornamentális, téglalap alakú záródísz, fonadékos díszítéssel
 (Vö.: SOLTÉSZNÉ, i. m. LIII. tábla 4: a nagyszombati érseki nyomda készletéből)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat 1619
 Kassa 1621
 Gyulafehérvár 1624—1636
- V.** 54,0×37,0 Kettős keretezésű könyvdísz, bibliai jelenetet ábrázoló fametszet
 (Vö.: SOLTÉSZNÉ, i. m. LIV. tábla 5,7: a nagyszombati érseki nyomda hasonló méretű és tárgyú sorozata)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624
- VI.** 54,7×36,6 Kettős keretezésű könyvdísz, bibliai jelenetet ábrázoló fametszet
 (Vö.: SOLTÉSZNÉ, i. m. LIV. tábla 5,7: a nagyszombati érseki nyomda hasonló méretű és tárgyú sorozata)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1624
- VII.** 10,0×66,0 Nyújtott téglalap alakú, satírozott alapú, volutás záródísz, középen kis lófigurával
Használata: Pozsony 1613
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1626
- VIII.** 30,0×34,0 Angyalfejes záródísz
Használata: Pozsony 1613—1614
 Nagyszombat —
 Kassa 1622
 Gyulafehérvár —
- IX.** 84,0×66,0 Johannes BOCATIUS fametszetes címere (Vö.: J. SIEBMACHER's grosses. u. allgemeines Wappenbuch. Bd. 4. Abt. 15. 1893. S. 68, Tafel 54.)
 Nem a nyomda tulajdona, hanem BOCATIUSÉ, hiszen más kassai nyomdász is használta, pl. Schultz (GALLI Katalin szíves közlése)
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa 1621
 Gyulafehérvár —

- X. 93,0×66,0 Keretbe foglalt koronás magyar címer, háttérben drapéria.
Fametszet.
Használata: Pozsony 1612
Nagyszombat 1619–1620
Kassa —
Gyulafehérvár —
- XI. 21,0×21,0 Holdat ábrázoló fametszet
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1625
- XII. 25,0×26,0 Napot ábrázoló fametszet
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1625
- XIII. 41,0×53,0 Pajzs alakú, arabeszkos záródísz
Használata: Pozsony 1612–1613
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1632–1636
- XIV. 15,0×14,0 „IHS” embléma fonott, ovális keretben
Használata: Pozsony 1613
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár —
- XV. 49,0×50,0 Négyszögletes, satírozott alapú fametszet, közepén „IHS” embléma, a négy sarokban zenélő angyalok
Használata: Pozsony 1609–1614
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár —
- XVI. 93,0×65,0 Álló téglalap alakú keretezett, satírozott alapú fametszet, négy sarkában angyalfejekkel, közepén lángnyelvekkel körülvelt „IHS” embléma
Használata: Pozsony 1610
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár —
- XVII. 54,0×51,0 Négyzet alakú, keretezett, satírozott alapú fametszet, négy sarkában angyalfejekkel, közepén lángnyelvekkel körülvelt „IHS” embléma. A XVI. dísz kisebb párja.
Használata: Pozsony 1612
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár —
- XVIII. Bethlen Gábor és Magyarország egyesített címere, ovális alakú fametszet.
Körirata: GABRIEL. D:G:SAC:ROM:IM:ET. TRAN:PRIN:PAR:REG:
HUN:DNS:SIC:CO:AC:OPO:RATIB:DUX. (Nagyítás, eredeti mérete nem ismert)
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1630
- XIX. 7,0×9,0 Angyalfejet ábrázoló záródísz klisé
Használata: Pozsony —
Nagyszombat —
Kassa —
Gyulafehérvár 1632

- XX.** 86,0×75,0 Erdélyi címert ábrázoló fametszetes címerpajzs
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár 1636—
- XXI.** 29,0×23,0 Ovális fekete keretben „IHS” embléma
Használata: Pozsony 1617
 Nagyszombat —
 Kassa —
 Gyulafehérvár —
- XXII.** 167,0×122,0 Kitionich-ot ábrázoló rézmetszet, Heinrich ULRICH műve. A lemez nyilván nem a nyomda, hanem KITIONICH tulajdona volt.
Használata: Pozsony —
 Nagyszombat 1619
 Kassa —
 Gyulafehérvár —

*Die erste Periode der fürstlichen Offizin von Gyulafehérvár,
 Siebenbürgen (1623—1636)*

J. ECSEDY

Die erste Gyulafehérvärer Offizin beendete ihre Tätigkeit in den 1570-jahren und erst nach einem halben Jahrhundert wurde eine neue Offizin gegründet. Der Verfasser beschäftigt sich mit der Geschichte der im 17. Jahrhundert gegründeten fürstlichen Offizin. Das Fürstentum von Gábor BETHLEN brachte die Belebung des kulturellen Lebens in Siebenbürgen mit sich, worin der fürstliche Sitz eine zentrale Rolle gespielt hat. Der Fürst hat die Bedeutung der Presse erkannt und die Begründung der fürstlichen Druckerei von Gyulafehérvár ist mit seinem Namen verbunden.

Die Tätigkeit der Offizin ist zu rekonstruieren auf Grund der Veränderungen der Druckerei-Ausrüstung. Sie teilt sich in mehrere Periode: die Ursprung der sich 1622 in Siebenbürgen angesiedelten und 1623 eröffneten Offizin reicht zurück — über die Standorten: Kassa (Kaschau) und Nagyszombat (Tirnavu) — ganz bis nach Pozsony (Pressburg).

Die erste Periode der Offizin fällt auf die Jahre 1623—1636. Die von Jahr zu Jahr erscheinenden Publikationen der Druckerei sind die Siebenbürgerischen Gesetzartikel und die gesetzlichen Limitationen auch mit der Staatsverwaltung verbunden. Auch Werke der reformierten Disputationsliteratur sind wesentlich repräsentiert und von 1634 hat die Druckerei auch in der Publikation der für die Akademie geschriebenen Lehrbücher eine bedeutsame Rolle. Diese Lehrbücher wurden ausnahmslos von den durch Bethlen aus Deutschland eingeladenen Gastprofessoren geschrieben und sie waren meistens auch mehrmal herausgegeben.

Die Zahl der Publikationen vermehrt sich immer von 1630, parallel mit der Zunahme der Druckkapazität. Während des Fürstentums Georg RÁKÓCZI wurde die Offizin zwischen den Jahren 1634—1636 erweitert und bis 1637 wurde die Ausrüstung und auch das Personal fast völlig ausgetauscht.

Durch die Rekonstruktion des ganzen gebrauchten Offizininmaterials ist es ermöglicht zu verfolgen welche Änderungen in dem Schriftvorrat, Initialen und Ziersätze eingetreten sind, und, da diese Veränderungen zu einem bestimmten Zeitpunkt gebunden sind, ist es möglich gewisse Druckwerke von unvollständigen Impressum zu datieren.

